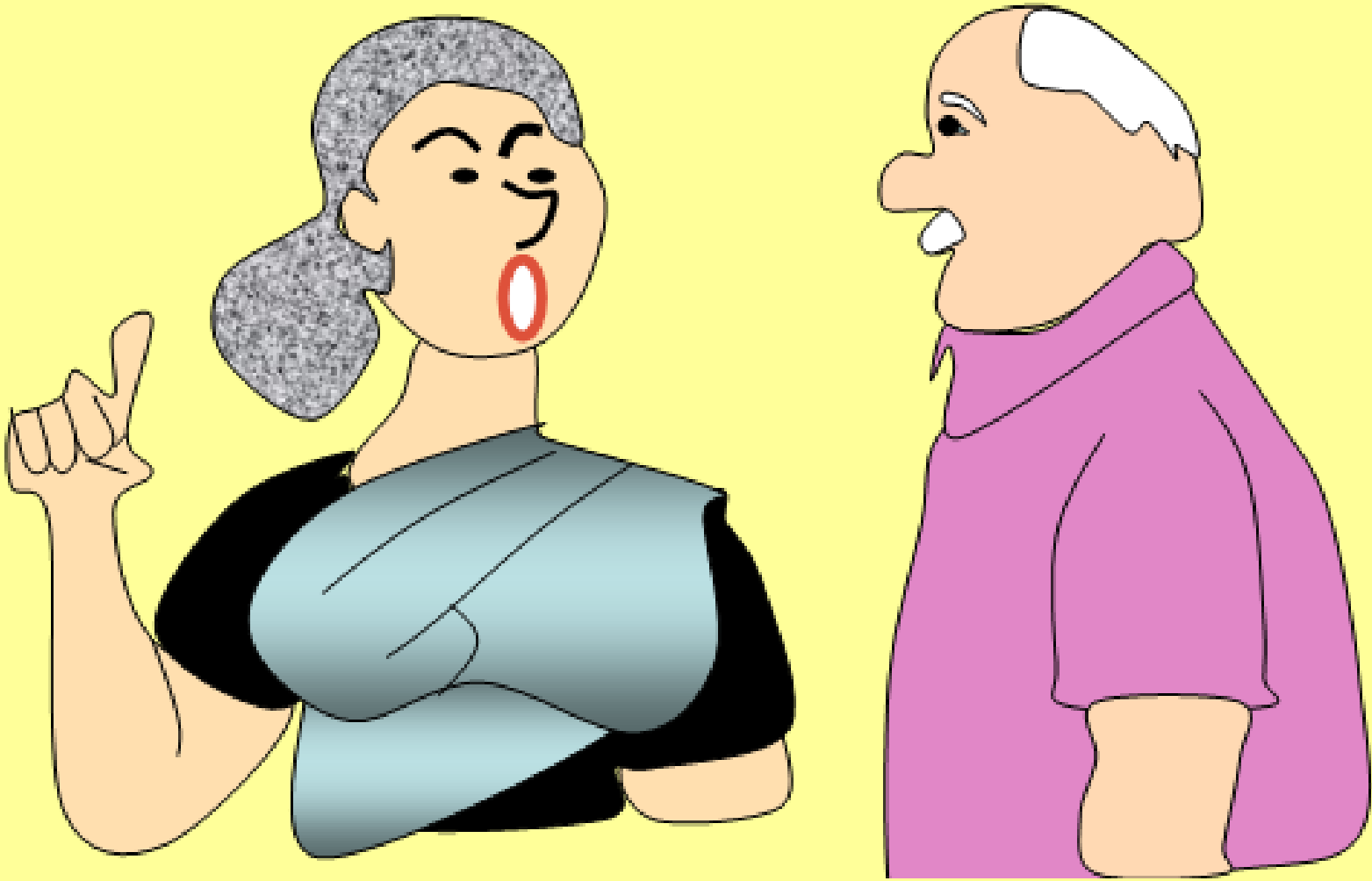

संभाषणाचे खेळ

डॉ. शशांक परुळेकर

संभाषणाचे खेळ

हे पुस्तक विनामूल्य आहे

पण फुकट नाही

हे वाचल्यावर खर्च करा ३ मिनिट

१ मिनिट : लेखकांना मेल करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा

१ मिनिट : ई साहित्य प्रतिष्ठानला मेल करून हे प्रकाशन कसे वाटले ते कळवा.

१ मिनिट : आपले मित्र व ओळखीच्या सर्व मराठी लोकांना या पुस्तकाबद्दल आणि ई साहित्यबद्दल सांगा.

असे न केल्यास यापुढे आपल्याला पुस्तके मिळणे बंद होऊ शकते.

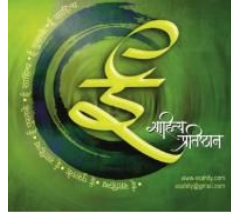
दाम नाही मागत. मागत आहे दाद.

साद आहे आमची. हवा प्रतिसाद.

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत असावे. ज्यामुळे लेखकाला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यात मदत होते. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे आणि त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा, आणि अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

संभाषणाचे खेळ

शशांक व्यं. परुळेकर

ई साहित्य प्रतिष्ठान

© शशांक व्यं. परुळेकर

प्रथम आवृत्ती १२ फेब्रुवारी २०१८

मुखपृष्ठ व अक्षरजुळणी: डॉ. शशांक परुळेकर

लेखकाशी संपर्क:

ई-मेल: communicate.svp@gmail.com

सूचना:

सर्व हक्क लेखकास्वाधीन. भारतीय आणि आंतरदेशीय कॉपीराईट कायद्यान्वये संरक्षित. या पुस्तकाचा कोणताही भाग लेखकाच्या पूर्वपरवानगीशिवाय पुनर्मुद्रित, फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक, नाट्य अथवा चित्रपट या प्रकारे वापरण्यास मनाई आहे.

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

esahity@gmail.com

प्रकाशन : १२ फ़ेब्रुवारी २०१८

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

ज्याच्या आशीर्वादाने येथवर पोहोचलो, त्या परमेश्वराला अर्पण

शशांक व्यं. परुळेकर

या पुस्तकातील सर्व व्यक्ती, प्रसंग व संभाषणे काल्पनिक आहेत.

मनोगत

खेळ म्हणजे गंमत असं समीकरण प्रत्येकाच्या मनात असतं. लहानपण तर वेगवेगळ्या खेळांवरच पोसलेलं असतं. शाळा कॉलेजांत मुलं खेळतात ती प्रामुख्याने मनोरंजनासाठी, आणि काही कुशल जण शाळा किंवा कॉलेजचं आंतरशालेय किंवा त्याहून मोठ्या स्पर्धांमध्ये प्रतिनिधित्व करण्यासाठी. फार थोडी जण खेळ करिअर म्हणून जोपासतात, बाकीचे विविध स्पर्धा प्रत्यक्ष किंवा टीव्हीवर बघण्यात पुढील आयुष्यात खेळांबरोबरचं नातं जपतात. या खेळांपलिकडे आणखी एक जग असतं, ज्यात वेगळ्याच प्रकारचे खेळ खेळले जातात याची बऱ्याच जणांना कल्पनाच नसते. हे मानसिक स्तरावर खेळले जाणारे खेळ असतात. बऱ्याचदा या खेळांमध्ये खेळणाऱ्यांना विकृत का होईना आनंद मिळतो खरा, पण खेळवलेल्यांचा जातो जीव अशी परिस्थिती निर्माण होते. आपल्याला कोण काय त्रास कशा प्रकारे देतंय याची कल्पनाही नसलेले जीव स्वतःचं संरक्षण करू शकत नाहीत. त्या अशा अश्राप जीवांना हे खेळ ओळखायला शिकवणं आणि त्यांच्यावर काय उतारा असतो त्याची कल्पना करून देणं हा या पुस्तकाचा उद्देश आहे. जोडीने मनोरंजनही आहेच. मला या खेळांची कोणी कल्पना दिली नव्हती. माझ्याबरोबर त्यातले काही खेळ खेळून काही लोकांनी माझ्या मनाला त्रास दिला तो मी इतर जण सहन करतात तसा सहन करत राहिलो. एक दिवस त्याबद्दल विचार करताना मला तो काय प्रकार आहे हे अकस्मात जाणवलं. मग मी लोकांची संभाषणं काळजीपूर्वक ऐकू लागलो, आणि संभाषणाचे अनेक खेळ माझ्या लक्षात आले. ते सगळे येथे मांडले आहेत. त्यांच्यावर मी जे उपाय सुचवले आहेत ते मी वापरून बघून, त्यांची उपयुक्तता पडताळून पाहूनच सुचवलेले आहेत.

पुस्तकाचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागात संभाषणाच्या विविध खेळांची माहिती आहे, तर दुसऱ्या भागात त्या खेळांवर असणाऱ्या उताऱ्यांचा

उहापोह आहे. पुस्तक सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत वाचलं तरी चालेल, किंवा एकेक खेळ पहिल्या भागात वाचल्यावर त्याचा उतारा दुसऱ्या भागात वाचला तरी चालेल.

जसे अनभिज्ञ वाचक हे पुस्तक वाचतील, तसे हे खेळ खेळणारेही वाचतील. या खेळाडूंमध्ये उपरती होऊन ते हे खेळ खेळायचे बंद झाले तर समाजाचं थोडं भलं होईल.

ज्यांनी स्वतः हे खेळ खेळून मला त्रास दिलेला आहे, त्यांनीही हे पुस्तक वाचावं अशी माझी इच्छा आहे. त्यामुळे त्यांना पश्चात्ताप होणार नाही हे मला माहित आहे, कारण मी त्यांना ओळखतो. पण मी त्यांना ओळखलंय हे समजून त्यांच्या मनाला त्रास झाला तर त्यांच्या कुकर्माची थोडी फार भरपाई होईल असं मला वाटतं.

शशांक परुळेकर

लेखकाविषयी थोडंसं

डॉक्टर शशांक परुळेकर के.ई.एम्. हॉस्पिटल आणि सेठ जी.एस्.मेडिकल कॉलेजात स्त्री आणि प्रसूतीरोगविभागाचे प्राध्यापक आणि प्रमुख आहेत. दिवसभर रुग्णसेवा आणि सायंकाळी वाचन आणि लिखाण असा त्यांचा दिनक्रम असतो. वैद्यकीय विषयांवर त्यांची वीस पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. स्त्री आणि प्रसूतीरोगावरच्या इंटरनॅशनल जर्नलचे ते संस्थापक संपादक आहेत. वैद्यकीय शिक्षण घेतांना आलेले अनुभव त्यांनी 'डॉक्टरबाबू' आणि 'डॉक्टर चाणक्य' या पुस्तकांमध्ये हलक्याफुलक्या शैलीत मांडले होते. 'चाणक्यचित्रे' हे त्यांचे व्यंगचित्रांचे पुस्तक 'डॉक्टर चाणक्य' या कादंबरीशी नाते बांधून आहे.

एकमेकांबरोबर बोलताना माणसं कोणते खेळ खेळतात त्याचे चित्रण त्यांनी त्याच शैलीत या पुस्तकात केले आहे.

सबद सबद हर कोई कहे, सबदके हाथ न पांव ।

एक सबद औसुध करे एक सबद किनी घाव ॥

--- संत कबीर

शब्द वापरे हरकोणी. शब्दाला हात न पाय.

एक शब्द औषध बने. एक शब्द करी घाव.

■ संत कबीर

भाग १

माझ्या लहानपणीच्या आठवणी विचारल्या तर मी खेळांच्या हव्या तेवढ्या आठवणी सांगू शकेन, आणि त्या अभ्यास, परिक्षा, वडीलधाऱ्यांची अभ्यास कर म्हणून बोलणी आणि माराच्या धमक्या यांच्या एकत्रित संख्येच्या अनेक पटीत असतील अशी माझी खात्री आहे. माझं एकेक खेळणं माझ्या आठवणीत आहे. शाळेचा वर्ग सुरू होण्यापूर्वी बाकांवर उड्या मारून खेळलेले खेळ, कवायतीच्या तासाला आणि मधल्या सुट्टीत शाळेच्या मैदानावर खेळलेले खेळ, संध्याकाळी घराजवळ मित्रांबरोबर खेळलेले खेळ, उन्हाळ्याच्या आणि दिवाळीच्या सुट्टीत घरात बसून आणि घराबाहेर खेळलेले खेळ यांच्या आठवणी आता कित्येक वर्षांनंतर मनाला तशाच गुदगुल्या करतात. आमच्या लहानपणी नव्हते ते खेळ पुढे टीव्हीवर दिसायला लागले आणि वाटलं की खेळता येईल ते सगळं खेळून झालंय, जे खेळता येत नाही ते बघून झालंय. खेळांबद्दल नवीन शिकण्यासारखं काही शिल्लक राहिलेलं नाही. केवढी मोठी चूक होती ती!

खेळांचे दोन प्रकार असतात हे मला शाळेत जाण्यापूर्वी घरीच समजलं होतं. 'दुपारच्या उन्हात खेळायचं नाही कारण त्याने आजारपणं येतात. त्या वेळी घरात बसून बैठे खेळ खेळायचे. संध्याकाळी ऊन कमी झालं की बाहेर जाऊन मैदानी खेळ खेळायचे' असं माझ्या आईने मला जेव्हा पहिल्यांदा उन्हात जाऊन खेळायची इच्छा झाली तेव्हा समजावलं होतं. 'मग घरात बसून काय खेळू ते सांग' असं म्हटल्यावर तिने घरबसल्या खेळता येण्यासारखे खेळ बाजारातून आणून दिले होते. मैदानी आणि बैठ्या खेळांतला फरक मला वाटतं सर्वांना नीट माहित असतो. क्रिकेट आणि फूटबॉल हे नक्कीच मैदानी खेळ आहेत. बुद्धीबळ आणि कॅरम हे

तेवढ्याच खात्रीने बैठे खेळ आहेत. फक्त उघड्या मैदानावर खेळलेले खेळ आणि चार भिंतींमध्ये खेळलेले खेळ असा त्यांच्यातला फरक अधोरेखित करणारा मुद्दा नाही याचीही मला वाटतं सर्वांना कल्पना असावी. घराबाहेर झाडाखाली कॅरम किंवा पत्यांचा डाव मांडला म्हणून ते खेळ मैदानी होत नाहीत. तसेच चाळीतल्या व्हरांड्यात किंवा मोबाईलवर क्रिकेट खेळलं म्हणून म्हणून तो बैठा खेळ होत नाही. कोणताही नवा खेळ खेळला की तो मैदानी किंवा बैठा या प्रकारात टाकायला आम्ही पोरं अगदी लहानपणी शिकलो. त्यामुळे खेळांचं वेळापत्रक बनवणं सोपं जायचं. या दोन प्रकारांत न बसणारा एखादा खेळ असेल यावर आमच्यापैकी कोणाचाही विश्वास बसणं शक्य नव्हतं.

लहान मुलांना समज कमी असते. त्या वयात सगळ्या गोष्टी अगदी स्पष्ट दिसतात म्हणा, किंवा दिसतात तशाच त्या स्पष्ट वाटतात म्हणा. आयुष्य रंगीबेरंगी असतं. काळा आणि पांढरा हे एकमेकांच्या विरुद्ध असणारे रंग असतात. पांढरा चांगला असतो आणि काळा वाईट असतो असा समज असतो. त्या दोघांच्या मधल्या करड्या छटा जाणवत नाहीत, आणि जाणवल्या तर समजत नाहीत. वय वाढत गेलं की परिपक्वता येऊ लागते. दिसतं तसं कधीकधी नसतं हे समजायला लागतं. वयाचं पहिलं वर्ष पूर्ण व्हायच्या आधी बरीच मुलं बोलायला लागतात. सुरुवातीला त्यांचं संभाषण त्यांच्या मातांबरोबर असतं. आई आपल्या मुलाबरोबर काहीबाही बोलत असते आणि मूल हातपाय हलवून आणि हुंकार देऊन तिला उत्तर देत असतं. घरातली इतर माणसंपण त्या बाळाबरोबर बोलत असतात आणि त्याच्या संभाषणकलेच्या विकासाला हातभार लावत असतात. मूल घराबाहेर पडायला लागलं की त्याला मित्रमैत्रीणी भेटतात. एकमेकांबरोबर होणारं त्यांचं संभाषण हे अगदी निर्मळ असतं. पण पुढे मूल शाळेत जातं, काही काळाने कॉलेजात जातं, आणि त्याचा इतरांबरोबर होणारा संपर्क वाढत जातो. माणसं बरी असतात तशी वाईटही असतात. सगळ्यांचीच संभाषणं स्वच्छ नसतात. त्यांतल्याच काही

संभाषणांमध्ये विविध खेळ दडलेले असतात. त्या निष्पाप जिवाला ते खेळ समजत नाहीत, पण त्यांचे परिणाम मात्र चांगलेच जाणवतात.

हे संभाषणाचे खेळ बैठे किंवा मैदानी नसतात. ते जसे एका जागी बसून खेळता येतात, तसे उभे असताना, चालताना, धावताना, प्रवास करताना, आणि मैदानी खेळ खेळतानाही खेळता येतात. त्यांची वर्गवारी करायची झालीच तर त्यांना मानसिक खेळ म्हणता येईल. ह्या खेळाच्या प्रकाराचा शोध मैदानी आणि बैठ्या खेळांच्या शोधानंतर बऱ्याच काळाने लागला. इतर खेळांच्या मानाने हा प्रकार बराच गुंतागुंतीचा असतो. दोन किंवा जास्त व्यक्ती जेव्हा एकमेकांबरोबर बोलतात तेव्हा त्याला संभाषण असं म्हणतात. संभाषणात सहभागी असणाऱ्या मंडळींनी साधारणपणे समान प्रमाणात बोलणं अपेक्षित असतं. संभाषण हा मनुष्याचा समाजात मिसळण्याच्या क्रियेचा एक महत्वाचा भाग आहे. संभाषणाचा विषय काहीही असू शकतो. नाशत्याला कोणता पदार्थ बनवायचा, बिघडलेलं शिवणयंत्र कसं दुरुस्त करायचं, किंवा एका देशाने दुसऱ्या देशाविरुद्ध युद्ध पुकारणं योग्य आहे का? यांतला एखादा किंवा इतर कोणताही विषय संभाषणाला चालू शकतो. संभाषणातून काहीतरी निष्पन्न निघालं पाहिजे असाही काही नियम नसतो. जोपर्यंत सहभागी व्यक्ती त्या विषयावर एकत्र बोलतात तोपर्यंत संभाषण चालू रहातं. येवढ्या सोप्या आणि सरळ गोष्टीत खेळ खेळणं कसं शक्य आहे असा प्रश्न कोणालाही पडेल. त्याचं उत्तर मनुष्यप्राण्याच्या स्वभावात दडलेलं आहे. माणसाचा स्वभाव अतिशय गुंतागुंतीचा असतो. कोणाबरोबर बोलावं, आपल्याला जे ज्ञान हवं ते मिळवावं आणि आपल्या मार्गाने जावं येवढं त्याला पुरत नाही. त्यात काहीतरी गंमत असावी लागते. आणि गंमत येण्यासाठी खेळापेक्षा जास्त चांगली कोणती गोष्ट सुचते बघा. खेळ आणि गंमत यांचं अद्वैत अगदी लहानपणापासून त्याच्या मनावर ठसलेलं असतं. माणसाच्या उत्क्रांतीत संभाषण आलं आणि नंतर लवकरच विविध प्रकारचे संभाषणाचे खेळ आले.

पारंपरिक खेळ आणि संभाषणाचे खेळ यांच्यातला मुख्य फरक हा की संभाषणाचे खेळ पटकन ओळखता येत नाहीत. पारंपरिक खेळ ओळखणं सोपं असतं. एखाद्या मैदानात काही जणं मिळून धावपळीसारख्या शारिरीक हालचाली करत असतील आणि ती उत्तेजीत आणि आनंदी असतील, तर ती नक्कीच एखादा मैदानी खेळ खेळत असणार असं अनुमान बांधायला हरकत नसते. जर काही व्यक्ती एका जागी बसून एखाद्या पटावर सोंगट्या हलवत असतील किंवा पत्ते हातात घेऊन इथे तिथे टाकत असतील, आणि तसं करताना ती उत्तेजीत आणि आनंदी असतील, तर ती नक्कीच एखादा बैठा खेळ खेळत असणार असं अनुमान बांधायलाही एखाद्या शेरलॉक होम्सची गरज नसते. पण जर काही व्यक्ती संभाषण करत असतील तर त्या संभाषणाचा एखादा खेळ खेळताहेत की नाही हे ठरवणं सोपं नसतं. त्याच्यासाठी थोडी मानसशास्त्रीय दृष्टी, या खेळांच्या विविध प्रकारांचं ज्ञान, आणि थोडा अनुभव असावा लागतो. पारंपरिक खेळ खेळणाऱ्यांना ते तो खेळ खेळताहेत हे पक्कं माहित असतं. याउलट संभाषणाचे खेळ खेळणाऱ्यांना ते स्वतः तो खेळ खेळताहेत याची बऱ्याचदा जाणीवच नसते. एखादा हुशार खेळाडू जाणीवपूर्वक हे खेळ खेळतो, नाही असं नाही. तो ज्यांना खेळवतो त्यांतही एखादा हुशार निघतो ज्याला काय चाललंय ते समजतं. पण अशा व्यक्ती विरळाच. पारंपरिक खेळात एक व्यक्ती किंवा गट जिंकतो, आणि इतर जण हरतात. सांघिक किंवा बुद्धीबळासारख्या खेळांत कधीकधी कोणीच जिंकत नाही आणि कोणीच हरत नाही. संभाषणाच्या खेळांत मात्र हार-जीत नसते. असते ती केवळ जिंकल्याची किंवा हरल्याची भावना. जो खेळ खेळतो त्याला एक प्रकारचं समाधान आणि आनंद जाणवतो, तर जे खेळवले जातात त्यांना हरल्याची भावना, असमाधान, बळी ठरल्याची जाणीव आणि त्या सर्व प्रकाराचा उबग जाणवतो. प्रत्येक खेळ वेगळा असतो आणि त्याच्यापासून जाणवणाऱ्या भावनाही वेगवेगळ्या असतात.

आपल्या भोवती रोज खेळले जाणारे हे खेळ ओळखणं, त्यांतल्या गंमतीच्या भागाचा आनंद घेणं, त्यांतल्या वार्डिंट भागांना उतारा शोधणं, आणि गरज पडेल तेव्हा त्यांतला एखादा खेळ खेळणं हे वाचकाला जमावं हा या पुस्तकाचा उद्देश आहे.

***

'अं ...' खेळ

'अं ...' खेळ हा सगळ्यात सोपा संभाषणाचा खेळ आहे. किंडरगार्टनच्या वर्गातलं हे संभाषण पहा.

शिक्षक: बंडू, या ढिगातले लाल, निळे आणि पिवळे मणी
वेगवेगळ्या खोक्यांमध्ये भर बघू.

बंडू: अं ...

शिक्षक: शिवाय काचेचे मणी आणि प्लास्टिकचे मणी
वेगवेगळे ठेव हो.

बंडू: अं ...

बंडूच वर्तन एखाद्या मतीमंद मुलासारखं आहे. मतीमंद असणं याचा या खेळाशी काडीमात्र संबंध नसतो. दुर्दैव किंवा असाध्य विकार यामुळे झालेली एखाद्या व्यक्तीची ती दुःखान्तिका असते. पण 'अं ...' खेळ खेळणारा खेळाडू अर्धा शहाणा नसतो तर अतिशहाणा असतो. जेव्हा तो हा खेळ खेळत नसतो तेव्हा तो तुमच्याआमच्यासारखाच असतो. पण जेव्हा त्याला एखादं काम दिलं जातं तेव्हा तो आळसोबा ते काम टाळण्यासाठी हा खेळ खेळतो. बंडूला मणी वेगवेगळे करण्याचा विलक्षण कंटाळा असतो. शिक्षकांच्या प्रत्येक सूचनेला "अं ..." असं निर्बुद्ध तोंड करून म्हटलं की ते आपला नाद सोडून देतील हे त्याला माहित असतं. जर एखादा

शिक्षक अगदीच चिवट असला आणि त्याने बंडूच्या खनपटीला बसून हे काम करून घेतलं, तर बंडू मण्यांचं असं काय मिश्रण करून देतो की शिक्षकांनी परत त्याच्या वाट्याला जाऊ नये. हा बंडू मोठा झाला की संसारात आणि कामाच्या ठिकाणीही लग्न तुटू न देता आणि नोकरी सुटू न देता जमेल तेवढा हा खेळ वापरतो. सरकारी नोकरीत असलेल्या बंडू शिपायाचं साहेबांबरोबरचं हे संभाषण पहा.

साहेब: बंडू हे पत्र पाचव्या माळ्यावर नारकरांना दे, ते देतील ती पावती दुसऱ्या माळ्यावर खारकरांना दे.

बंडू: अं ...

साहेब: खारकर देतील ती फाईल मला आणून दे. येताना या थर्मसमध्ये कॅटीनमधून चहा घेऊन ये.

बंडू: अं ...

बंडूला सगळं समजलंय या भरवशावर जर साहेबांनी त्याला कामाला लावलं, तर बंडू पत्र खारकरांना आणि फाईल कॅटीनवाल्याला देऊन कॉफी घेऊन परत येतो. बंडूने हा खेळ साहेबांबरोबर थोड्या वेळा यशस्वीपणे खेळला की पुढच्या वेळी जास्त हुशार शिपायाला काम सांगणं आणि जमेल तेव्हा बंडूची दुसऱ्या विभागात बदली करून घेणं येवढंच साहेबांच्या हातात उरतं.

'अं ...' खेळाच्या जमेचा बाजू खूप आहेत. तो खेळणं अगदी सोपं असतं. तो पाहिजे तेवढा वेळ खेळता येतो. तो खेळण्यासाठी ना अक्कलहुशारी लागते, ना ज्ञान लागतं, ना भाषेवर प्रभुत्व लागतं. तो खेळ खेळताना शारिरीक किंवा मानसिक ताण अजिबात जाणवत नाही. या खेळाची एकमेव कमकुवत बाजू अशी की लोकांचं या खेळाडूबद्दल मत एकूण वाईट होतं. आत्मप्रतिष्ठा असणाऱ्या कोणालाच ते आवडण्यासारखं नसतं. पण ज्यांचा आयुष्याचा मूलमंत्र 'काम टाळणं महत्वाचं, प्रतिष्ठा गेली खड्क्यात' हे असतं, त्यांना हा खेळ म्हणजे वरदान असतं. फक्त आपण ज्यांच्याबरोबर हा खेळ खेळलो आहोत त्यांच्याबरोबर बोलताना नेहमीच हा खेळ खेळण्याचं भान राखावं लागतं. त्यात जर चूक झाली तर पर्दाफाश होतो. पुढे काय होईल ते सूज्ञास सांगणे न लगे.

***

'इकडून? बरं तिकडून' खेळ

अं ...' खेळ हा कनिष्ठ श्रेणीच्या नोकरीच्या ठिकाणी ठीक असतो. पण जर आपला आळसोबा जरा वरिष्ठ हुद्द्याच्या जागेवर असेल, तर त्याच्या मतिमंदतेवर कोणी विश्वास ठेवणार नाही. अशा व्यक्तींना अं ...' खेळाचा 'इकडून? बरं तिकडून' हा एक प्रगत प्रकार वापरावा लागतो. सार्वजनिक रुग्णालयात कामाला असणाऱ्या डॉक्टर बंडू ढग्यांचं हे उदाहरण किती बोलकं आहे पहा.

विभागप्रमुख: डॉक्टर ढगे, हा रिपोर्ट उद्या संध्याकाळपर्यंत आपल्याला पाठवायचा आहे.

डॉक्टर बंडू: हो. तो खूप महत्वाचा आहे असं मी त्या दिवशी कॉन्फरन्समध्ये ऐकलं.

विभागप्रमुख: तुम्ही तो तयार केला का?

डॉक्टर बंडू: फॉर्म एल आणायला मी स्वतः आज दुपारी हेडऑफिसला जातो.

विभागप्रमुख: अहो, मी रिपोर्ट तयार करण्याबद्दल बोलतोय. फॉर्म एल कसला?

डॉक्टर बंडू: होय. नाही. फॉर्म एच असणार तो.

विभागप्रमुख: अहो, आपल्याला रिपोर्ट तयार करायचाय. फॉर्म नकोय आपल्याला.

डॉक्टर बंडू: होय होय. आपली टायपिस्ट चहाला गेलीय. ती आली की मी तिला प्रिंटर दुरुस्त झाला का विचारतो.

विभागप्रमुख: (चिडून) अहो, प्रिंटिंग राहू दे. तुम्ही रिपोर्ट तयार केलाय का आधी?

डॉक्टर बंडू: नाही. करतो ना. उद्या आणि परवा माझी ओटी आहे. तेरवापासून मी याच कामाला लागतो.

विभागप्रमुख: (संतापलेले, चेहरा लालबुंद, कपाळावरची शीर फुगलेली) डॉक्टर ढगे ...

डॉक्टर बंडू: तुम्हाला बरं वाटत नाहीये का? पाणी आणा रे सरांसाठी.

विभागप्रमुख काय म्हणताहेत ते न समजण्यायेवढा बंडू मतीमंद नाही. पण त्यांनी 'इकडून जा' असं म्हटलं की 'हो, हो. मी तिकडून जातो' असं म्हणायचं, त्यांनी रिपोर्ट मागितला की भलताच कसलातरी फॉर्म आणायच्या नावावर पळ काढायचा, त्यांनी 'उद्या रिपोर्ट पाठवायचाय' असं म्हटलं की 'मी तेरवापासून कामाला लागतोच' असं म्हणायचं, हा 'इकडून? बरं तिकडून' खेळाचा चित्तथरारक प्रकार आहे. प्रत्येक वाक्याला व्याकरणाच्या दृष्टीने योग्य पण असंबद्ध उत्तर दिलं की साहेब चिडणार, आणि असं पुनःपुन्हा व्हायला लागलं की महत्वाची कामं दुसऱ्या

एखाद्या हुशार माणसाला करायला सांगणार हे या खेळाच्या खेळाडूंना माहित असतं. साहेबांचं आपल्याबद्दल मत काहीही होवो, आसपासच्या इतरांचं तसं होणार नाही हे या खेळाडूला माहित असतं. विलक्षण हुशारी असल्याशिवाय म्हटलं तर योग्य पण अगदी असंबद्ध बोलणं ही काय खायची गोष्ट नसते. हा खेळ खेळणं हे येरागबाळ्याचं काम नाही.

***

'उद्गार' खेळ

बोलणाऱ्याचं म्हणणं नीट ऐकणं ही एक कला आहे. ते ऐकताना मध्येच अडथळा न आणणं ही एक शिस्त आहे. आपलं म्हणणं इतरांनी - निदान कोणीतरी - ऐकावं असं प्रत्येकाला वाटतं. स्वतःच्या आवाजाइतका इतर कोणाचाच आवाज प्रत्येकाला प्रिय नसतो, असं कोणीतरी मोठ्या व्यक्तीने म्हटलंय, आणि ते शंभर टक्के सत्य आहे. अर्थात इतरांचं म्हणणं ऐकणं यात फक्त कान उघडे ठेवून बसणं अभिप्रेत नाही, तर ते ऐकून समजून घेणं, त्यातल्या भावना जाणणं आणि मग त्याच्यावर योग्य अशी प्रतिक्रिया नोंदवणं हे अभिप्रेत आहे. पण ऐकणारा केवळ ऐकतोय की समजूनही घेतोय हे बघायला बऱ्याच बोलणाऱ्यांना वेळ नसतो. अशा व्यक्तींचं बोलणं ऐकणं भाग आहे पण तसं करण्याची इच्छा मात्र नाही अशा व्यक्तींचा 'उद्गार' खेळ आधारस्तंभ असतो. रामराव आणि राधाकाकूंचं हे संभाषण पहा.

राधाकाकू: ... आणि मग विठाबाई उठल्या आणि सरळ निघून गेल्या.

रामराव: हं!

राधाकाकू: आम्ही सगळ्याजणी अगदी चाट पडलो.

रामराव: अह!

राधाकाकू: ते सगळं इतक्या पटकन झालं की उठून त्यांना थांबवायचं कोणालाही सुचलं नाही

रामरावः असं!

राधाकाकूः काही समजत नाही. असं अवाक्षरही न बोलता
तडकाफडकी उठून जाणं बरं दिसतं का?

रामरावः हं ...!

रामरावांचं लक्ष राधाकाकूंच्या बोलण्याकडे अजिबात नाही. ते वर्तमानपत्र वाचण्यात गर्क आहेत. 'हं!' 'अह्!' 'असं!' 'हं ...!' असे उद्गारवाचक शब्द राधाकाकू बोलताना क्षणभर श्वास घ्यायला थांबल्या की ते वापरतात. जोपर्यंत राधाकाकू 'तुमचं माझ्या बोलण्याकडे जरासंही लक्ष नाहीये. सतत मेलं ते वर्तमानपत्र वाचायचं. आत्ता मी तुम्हाला काय म्हणाले सांगा' असं म्हणून त्यांना खिंडीत पकडत नाहीत तोपर्यंत हा खेळ असाच चालू राहू शकतो.

हा खेळ तसा निरुपद्रवी प्रकारचा आहे. खेळाडूला बोलणाऱ्याला त्रास देण्याची किंवा दुःख पोचवण्याची अजिबात इच्छा नसते. त्याला फक्त आपण मनःपूर्वक ऐकतो आहोत असं भासवायचं असतं, आणि तो वेळ सत्कारणी लावायचा असतो. आपल्याला मनस्वी श्रोता मिळाल्याचा आनंद बोलणाऱ्याला मिळत असतो. श्रोत्याला आपला प्रत्येक मुद्दा पटतोय याचा आनंद तर अवर्णनीय असतो. खेळाडूच्या दृष्टीने पाहिलं तर हा खेळ फार नाही तरी बऱ्यापैकी सोपा असतो. चार पाच उद्गारवाचक शब्द आलटून पालटून वापरले तरी काम भागतं. बोलणाऱ्याशी सहमती दर्शवल्यामुळे बोलणाऱ्याचं खेळाडूबद्दलचं मत चांगलं होतं आणि नातं असलं तर ते अधिक घट्ट होतं. वाचवलेला वेळ आवडीच्या कामी लावल्यामुळे फायदा आणि समाधान अशा दोन्ही गोष्टी मिळतात. फक्त जरासं लक्ष

बोलणाऱ्याकडे ठेवावं लागतं, कारण एखाद्या प्रश्नाचं उत्तर उद्गारवाचक शब्दाने दिलं तर विकेट जाते. त्यामुळे प्रश्न विचारला गेला की 'काय म्हणालीस?' असं म्हणून परत प्रश्न ऐकणं आणि त्याला योग्य ते उत्तर देणं येवढं पथ्य पाळावं लागतं. तेवढं केलं की हा खेळ यशस्वी होतोच.

***

'हं...' खेळ

'उद्गार' खेळ नेहमी खेळता येत नाही. एकतर बोलणाऱ्याला जेव्हा एखाद्या प्रश्नाचं उत्तर हवं असतं तेव्हा हा खेळ तोकडा पडतो. त्यातून जेव्हा बोलणारा काही अपेक्षा व्यक्त करत असतो तेव्हा विचार न करता त्याच्याशी पूर्ण सहमती व्यक्त करणं कधीकधी तोट्याचं आणि कधीकधी धोक्याचं ठरू शकतं. जेव्हा बोलणाऱ्याला केवळ श्रोत्याची गरज असेल तर वेगवेगळे उद्गारवाचक शब्द आलतून पालतून वापरायचा त्रास घेण्याचीही गरज नसेल. तेव्हा 'हं...' खेळ अतिशय उपयुक्त ठरतो. कसा ते पहा.

मीनाताई: गेल्या रविवारी ना, शेजारच्या बीनाने नवा कोरा
डिनरसेट फक्त अठराशे रुपयांना विकत घेतला ...
वगैरे ... वगैरे ...

गंपूराव: हं...

मीनाताई: त्याचं डिझाईन इतकं छान आहे म्हणून सांगू.
त्याच्या फिकट पिवळ्या रंगात ... वगैरे ... वगैरे ...

गंपूरावः हं...

(वर्तमानपत्र आजूला ठेवून आंधोळीला जातात)

मीनाताईः आणि तुम्हाला आश्चर्य वाटेल ... वगैरे ... वगैरे ...

गंपूरावः (आंधोळीहून परत येऊन कपडे करता करता) हं...

मीनाताईः या रविवारी ना आपण दोघं जाऊन..

गंपूरावः मी ऑफिसला जातो. आता आपण संध्याकाळी बोलूया. बाय!

'हं...' हा एक शब्द वापरून गंपूरावांनी संभाषण किती परिणामकारकरित्या चालू ठेवलं पहा. हा माणूस आपलं अखबं आयुष्य फक्त 'हं...' असं म्हणून आनंदात काढू शकतो. फक्त मधून मधून "अच्छा, बाय!", 'मी आलो', 'आता झोपूया' वगैरे म्हणून हा खेळ तात्पुरता थांबवावा लागतो आणि योग्य वेळी परत सुरू करावा लागतो. संभाषणात संपूर्ण सहभाग असल्याचं भासवणं फक्त 'हं...' येवढंच बोलून साधता येतं, आणि त्या काळात वाटेल त्या इतर गोष्टी (मर्यादितच हो) करायचं स्वातंत्र्यही मिळतं. आपलं अपूर्ण संभाषण मध्यंतराच्या वेळी थांबलं तिथून पुढे सुरू करण्याची जबाबदारी बोलणाऱ्यावर असते, त्यामुळे काही लक्षात ठेवण्याचीही गरज नसते.

***

'एकभाषण' खेळ

संभाषणाच्या व्याख्येप्रमाणे संभाषणात सहभागी होणाऱ्या व्यक्तींनी साधारणपणे समसमान बोलणं अपेक्षित असतं. 'उद्गार', 'हं...!', 'अं' सारख्या खेळांमध्ये हवं तेवढं बोलायचं स्वातंत्र्य असूनही खेळाडू मोजकंच बोलतो. 'एकभाषण' हा खेळ या विरुद्ध आहे. यात खेळाडू इतरांचं हे स्वातंत्र्य हिरावून घेतो. खेळाडूचं बोलणं अखंड असतं. काही विशिष्ट स्थितीत हा खेळ आनंदात चालू शकतो, नाही असं नाही. उदाहरणार्थ प्रेयसी बोलत रहाते तेव्हा प्रियकर जिवाचे कान करून आणि तोंड बंद ठेवून तिचं बोलणं ऐकत रहातो. पण अशी मोजकी उदाहरणं सोडली तर सामान्यपणे ऐकणाऱ्याला मध्येच स्वतः बोलण्याची सुरसुरी

येतेच. त्याने तसा प्रयत्न केला की हा खेळाडू खाली दिलेल्या वाक्यांचा आलटून पालटून प्रयोग करतो आणि तो प्रयत्न हाणून पाडतो.

"शू SS"

"काहीतरीच!"

"मध्ये मध्ये बोलू नकोस."

काही खेळाडूंना असलं काही बोलण्याची इच्छा नसते, कारण त्यांच्या बोलण्याचा प्रवाह विषयबाह्य बोलल्यामुळे खंडित होतो. असे खेळाडू समोरच्याहून मोठ्या आवाजात बोलणं, समोरच्याहून जास्त जलद गतीने बोलणं अशा क्लुप्त्या वापरून त्याला नामोहरम करतात. खेळाडूचा आवाज किनरा आणि वरच्या पट्टीतला असला तर हे काम अधिकच सोपं होतं. थोडा वेळ असं चालू राहिलं ऐकणारा मध्ये बोलण्याचे प्रयत्न सोडून देतो.

ज्या खेळाडूला सर्व महत्व स्वतःला मिळावं अशी इच्छा असते तो हा खेळ खेळतो. इतर कोणीही व्यासपीठाच्या मध्यावरची जागा घेण्याचा प्रयत्न करणं त्याला सहन होत नाही. बहुतेक वेळा असे खेळाडू त्यांच्या क्षेत्रात सर्वात वरिष्ठ जागी नसतात. पण तिथे असण्याची त्यांना दुर्दम्य इच्छा मात्र असते आणि तिथे असणं हा त्यांचा जन्मसिद्ध हक्कच आहे असं त्यांचं ठाम मत असतं. त्या स्थानावरची व्यक्ती हजर नसताना हे खेळाडू हा खेळ खेळतात. कधी ना कधी ते बोलून बोलून दमतात आणि थांबतात. मग इतरांना बोलण्याची संधी मिळते. पण इतर जण महत्त्वाचं बोलून मोठेपणा मिळवताहेत असं त्यांना वाटलं की दम खाऊन हे खेळाडू

परत रिंगणात उतरतात. 'हाडवैर' नावाचा दुसरा एक खेळ ते अशा परिस्थितीत कधीकधी वापरतात. तो खेळ आपण नंतर पाहू.

जेव्हा 'एकभाषण' खेळ एखाद्या जोडप्यात खेळला जातो , तेव्हा परिस्थिती काहीशी वेगळी आणि कधी कधी रोचक असते. बहुतेक वेळा खेळाडूला सतत बोलण्याची तीव्र अशी मानसिक इच्छा असते, पण त्याचा हेतू वाईट नसतो. लग्नापूर्वी हा खेळाडू बोलण्याचं आणि जोडप्यातली दुसरी व्यक्ती ऐकण्याचं काम करते. विवाहानंतर जर या खेळाडूने खेळातून निवृत्ती घेतली आणि दोघांचं संभाषण समतोल व्हायला लागलं तर त्यांचा संसार सुखाचा होतो. जर त्याने तो खेळ खेळणं चालू ठेवलं तर होणारे परिणाम दुसऱ्या व्यक्तीवर अवलंबून असतात. जर त्या दुसऱ्या व्यक्तीनेही हाच खेळ खेळायला सुरुवात केली आणि दोघांनी एकमेकांना समजून घेऊन विरोध केला नाही तर 'दुहेरी एकभाषण' हा खेळ तयार होतो. तो आपण नंतर पाहू. जर आपलं लग्न टिकावं अशी त्या दुसऱ्या व्यक्तीची इच्छा असली तर ती 'उद्गार' किंवा 'हं...' हा खेळ खेळून आयुष्य आनंदात चालू ठेवते. जर आपलं कंटाळवाणं वैवाहिक आयुष्य तसंच चालू ठेवावं असं तिला वाटलं तर ती 'स्टोनवॉल' किंवा 'दगडी भिंत' हा खेळ खेळते. तो खेळ आपण या खेळानंतर पाहू. जर त्या दुसऱ्या व्यक्तीला 'एकभाषण' खेळ असह्य झाला आणि त्यावर काही उतारा सुचला नाही तर ती लग्न मोडते. घटस्फोटाच्या अनेक कारणांपैकी हे एक कारण.

***

'दगडी भिंत (स्टोनवॉल)' खेळ

'दगडी भिंत' हा जरी संभाषणाचा खेळ असला तरी त्याचा खेळाडू तोंडातून अवाक्षरही काढत नाही. बोलण्याचं काम दुसरी व्यक्ती करते आणि खेळाडू तिच्याकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करतो. ना तो तिच्या प्रश्नांना उत्तर देत, ना स्वतःचं असं काही बोलत, ना इतर कोणत्याही मार्गाने काही प्रतिक्रिया दर्शवत. तो बोलणाऱ्या व्यक्तीकडे बघतही नाही. स्वतः जगण्याच्या अंतःप्रेरणेत ह्या खेळाचं मूळ दडलेलं असतं. बोलणाऱ्या व्यक्तीच्या बोलण्यामुळे त्याला यातना होत असतात, पण ते नातं त्याला काही कारणास्तव तोडता येत नसतं. भांड्याला भांडं वाजवून कलह वाढवत रहाण्यापेक्षा 'दगडी भिंत' हा खेळ खेळून आयुष्य काढणं त्याला श्रेयस्कर वाटतं.

'एकभाषण' खेळात जोपर्यंत प्रेमळ आणि आनंदी गोष्टी बोलल्या जातात तोपर्यंत तो खेळ चालून जातो. पण त्या गोष्टींची जागा कडवट गोष्टींनी घेतली आणि ते अती झालं की दुसरी व्यक्ती 'दगडी भिंत' या खेळाचा आसरा शोधते. ही एक अतिशय खोल अशी मानसशास्त्रीय गोष्ट आहे. तिच्यात अधिक रस असणाऱ्यांनी मानसशास्त्राची पुस्तकं वाचावी.

'दुहेरी एकभाषण' खेळ

जेव्हा 'एकभाषण' खेळाचे सारख्याच ताकदीचे खेळाडू एकमेकांबरोबर संभाषण करतात आणि एकमेकांबरोबर युद्ध न करता समझोता करतात तेव्हा हा खेळ रंगतो. त्यांच्या संभाषणाचा विषय एकच असला पाहिजे असा काही नियम नाही. विषय एकच असला तरी त्यांच्या संभाषणात सुसूत्रता नसते, किंवा एकाच्या बोलण्याचा दुसऱ्याच्या बोलण्याशी तर्कशुद्ध संबंध असतोच असं नाही. जर दोघेही सुसंस्कृत असले तर एका वेळी एकच जण बोलतो. त्याने श्वास घेण्यासाठी म्हणून उसंत घेऊन बोलणं थांबवलं की दुसरी

व्यक्ती बोलायला सुरुवात करते. तिने श्वास घेण्यासाठी थांबेपर्यंत पहिली व्यक्ती वाट बघते. प्रत्येक जण जिथे थांबतो

तिथूनच पुढे बोलायला सुरुवात करतो. नीना आणि मीना यांच्यांतलं हे संभाषण पहा.

नीना: तरुण पिढीला स्वतःचं आयुष्य पाहिजे तसं जगू द्यावं हे माझ्या सासूला समजतच नाही. ती सतत माझ्यात काहीतरी दोष शोधतच रहाते. ती तर ...

मीना: मी माझ्या नवऱ्याला स्पष्ट सांगितलं की मी त्या पार्टीला तो जुना ड्रेस घालून जाणार नाही. मला माझं समाजातलं स्थान टिकवलं पाहिजे ना? जर मी त्याला ...

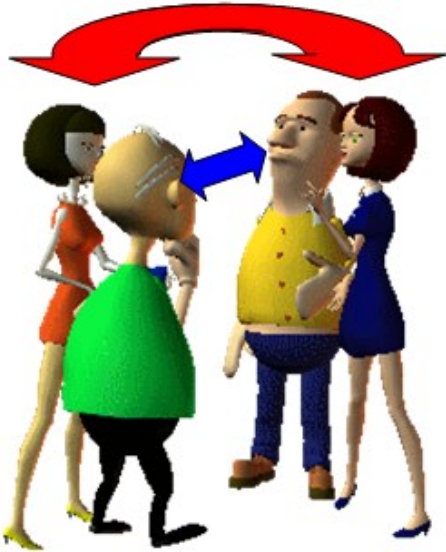
नीना: आम्हाला एकत्र बसून टीव्हीसुद्धा बघू देत नाही. हे ठीक आहे का? आता बघ, आमच्या लग्नाला ...

मीना: त्याच्या मनासारखं करू दिलं ना, तर तो माझी काकूबाई करून टाकेल.

जरी या संभाषणाचा त्रयस्थ श्रोत्याला विशेष बोध झाला नाही, तरी त्या दोन खेळाडूंना मात्र त्यात काहीही चूक वाटत नाही. जर खेळाडू सुसंस्कृत नसतील तर दोघेही एकाच वेळी बोलतात आणि कोणीच ऐकत नाही. त्याचं फलित इतरांसाठी कोलाहल असलं तरी त्यांच्यासाठी संभाषणच असतं हे विशेष.

'फुल्लीचे संभाषण' खेळ

हा खेळ जोडप्यांमध्ये प्रिय असतो. जेव्हा दोन किंवा अधिक जोडपी एकत्र जमतात आणि पुरुष एका बाजूला आणि स्त्रिया दुसऱ्या बाजूला असे न बसता 'वामांगी रखुमाई' या पद्धतीने गप्पा मारायला बसतात तेव्हा हा खेळ खेळला जातो. पुरुष मंडळी एका टोकाहून दुसऱ्या टोकाला एकमेकांबरोबर बोलतात, आणि स्त्रियाही तसंच करतात. आपलं बोलणं एकमेकांना नीट ऐकू जावं म्हणून बोलणाऱ्यांचे आवाज बऱ्यापैकी मोठे असतात. जरी त्यांच्या धवनीलहरी एकमेकांना छेदून जातात तरी त्या काही बिघाड होऊ न देता समोरच्यापर्यंत पोचतात. कधी कधी दोन खेळाडू एकाच वेळी बोलतात आणि त्यांच्या संबंधितांना ते काय बोलले ते समजत नाही. अशा परिस्थितीत खेळाडू काय ऐकू आलं नाही ते आपलं आपण

समजून घेऊन पुढे जातात, किंवा 'काय म्हणालात?' असं विचारतात. हा खेळ इतर काही व्यत्यय आला नाही तर कितीही वेळ चालू राहू शकतो. खेळाडू जोडपी असण्याचीही आवश्यकता नसते. चार पुरुष आणि चार स्त्रियाही एकत्र बसून हा खेळ खेळू शकतात. फक्त त्यांनी समोरासमोर बसून फुल्लीच्या दिशांत संभाषण केलं की काम होतं.

***

'भरताड' खेळ

'भरताड' हा कधी कधी संभाषणाचा खेळ असतो, तर कधी कधी ती फक्त बोलण्याची लकब असते. एखादा ठराविक शब्द किंवा शब्दसंच भरताड म्हणून वापरला जातो. आपल्या बोलण्यात जागोजागी - नव्याणव टक्के वेळा अयोग्य जागी - तो वापरून खेळाडू त्याच्या मते त्याचं बोलणं रोचक करत असतो. त्या भरताडीमुळे त्याच्या बोलण्याचं आकारमान तर

वडवड...खरोखर...वडवड...वडवड..खरोखर...
वडवड...खरोखर...वडवड...खरोखर...वडवड..

वाढतंच, पणे ते भारदस्तही होतं असं त्याचं प्रामाणिक मत असतं. एखाद्या विषयावर आपण खूप काही आणि तेही महत्त्वाचं बोललो असं वाटणं त्याच्यासाठी झिंग आणणारं असतं. प्रोफेसर बंडोपंतांचं हे भाषण पहा.

जर तुम्ही खरोखर या गोष्टीकडे पाहिलंत, तर खरोखर तुमच्या ध्यानात येईल की आपल्या उत्तरात ही गोष्ट खरोखर घातल्यामुळे ते उत्तर

खरोखर फार चांगलं झालं आहे. त्यामुळे तुम्ही खरोखर वाचकाचा विश्वास संपादू शकता. खरोखर सांगायचं तर असं करणं खरोखर योग्य नसतं, पण या जगात खरोखर असं केल्याशिवाय खरोखरीचं यश मिळू शकत नाही.

जर तुम्ही स्वतः मोजलं नसेल तर मी सांगतो, प्रोफेसरांनी या तीन वाक्यांमध्ये 'खरोखर' हा शब्द नऊ वेळा पेरलाय. तो खरोखर किती वेळा योग्य होता ते तुम्हीच ठरवा. कदाचित भाषेवर प्रभुत्व नसणं, सभाधीटपणा नसणं, आपण बोलतो त्यावर पूर्ण विश्वास नसणं अशा कारणांमुळे हा खेळ खेळणारे खेळाडू बोलण्यात जागोजागी अशी भरताड भरत असतील. कदाचित ही फक्त वाईट सवयही असेल. आपली अपरिपक्व आणि अपूर्ण मानसिकता झाकण्याचा हा प्रयत्न असतो असाही मानसशास्त्रज्ञांचा एक विचारप्रवाह प्रचलित आहे.

सुशिक्षित आणि सुसंस्कृत प्रोफेसर बंडोपंतांच्या जागी शाळेत आठवीत दोनदा आणि नववीत एकदा नापास होऊन नववीत असणारा खंडू हा खेळ कसा खेळतो बघा.

खंडू: काय रे पांडू, तुझ्या आXX, होतास कुठे इतका वेळ? मी
आXXXX इथे नऊ वाजल्यापासून तुझी वाट बघतोय ना!

पांडू: अरे मी निघणार तेवढ्यात बाबांनी मला पोस्टात पाठवलं.

खंडू: अरे आXXXX पोस्टात काय पाकिटांवर स्टॅप चिकटवायला

गेला होतास का रे भोXXX? अरे माXXXX माझं होमवर्क
पुरं होत नाही म्हणून मी आXX तुझी वाट बघतो आणि तू
भेंXX पोस्टात जातोस काय?

पांडू: अरे, अजून वेळ आहे. आत्ता कॉपी कर.

आ, मा, भें वगैरेने सुरू होणारे असंसदीय शब्द खंडू भरताड म्हणून वापरतो
याचं कारण अपुरी शब्दसंपदा हे नक्कीच नाही. समोरच्यावर आणि आजूबाजूच्यांवर
आपण एक रांगडा माणूस आहोत अशी छाप पाडण्याचा तो एक केविलवाणा प्रयत्न
आहे. बसस्टॉपवर मित्राबरोबर खेळलेला हा खेळ खंडू आयुष्यभर खेळू शकणार
नाही हे नक्की.

***

'अहम्' खेळ

'अहम्' खेळ हा एक फार लोकप्रिय खेळ आहे. या खेळाडूचं फक्त स्वतःवर अलोट प्रेम असतं. या प्रेमाचा एक अविष्कार म्हणून त्याला स्वतःचा आवाज इतर कोणाच्याही आवाजापेक्षा खूपच जास्त प्रिय असतो. बीना हा खेळ नीनाबरोबर कसा खेळते पहा.

नीना: मी माझ्या सासूला अगदी कंटाळलेय. मी केलेल्या प्रत्येक गोष्टीत ती वाईट शोधत असते.

बीना: तू ऐकू नकोस तिचं. मी नाही ऐकत माझ्या सासूचं. माझी सासू तर तुझ्या सासूच्या दसपट त्रासदायक आहे. पण मी तिला अजिबात भाव देत नाही. जर का तिने ... वगैरे... वगैरे...

'अहम्' खेळाचे खेळाडू हे प्रत्येक संभाषण स्वतःकडे वळवतात. जर सुरुवात त्यांनी केली असेल तर ते स्वतःचं बोलून संपेपर्यंत बोलत रहातात. जर सुरुवात इतर कोणी केली असेल तर त्याला फार वेळ बोलू न देता ते संभाषण स्वतःच्या ताब्यात घेतात. जर समोरच्याला ते आवडलं नाही आणि त्याने बोलायला सुरुवात केली तर त्याचं थोडंसं बोलून झाल्यावर त्याच्या बोलण्यातला एखादा धागा पकडून ते परत स्वतःबद्दल बोलायला सुरुवात करतात. जर समोरचा तुल्यबळ ठरला आणि या खेळाडूला कुठच्याही परिस्थितीत संभाषणाचा ताबा सोडायचा नसला, तर त्याला 'एकभाषण' या खेळाचा आधार घ्यावा लागतो.

***

'मी सोन्याचा' खेळ

'मी सोन्याचा' हा खेळ 'अहम्' खेळाची सर्वात प्रगत आवृत्ती म्हणायला हरकत नाही. जगातल्या कोणत्याही विषयावर आपल्यायेवढं दुसऱ्या कोणाचंही प्रभुत्व असणं शक्य नाही असा या खेळाडूंचा ठाम विश्वास असतो. 'अहम्' खेळात खेळाडू स्वतःचं तुणतुणं वाजवत रहातो. त्यात विद्वत्तेचा फार मोठा भाग नसतो. 'मी सोन्याचा' या खेळात खेळाडू समाजात प्रतिष्ठित असतो. स्वतःचं तुणतुणं वाजवण्यासारखं कमी दर्जाचं वागणं त्याच्या प्रतिष्ठेला शोभणार नाही याची त्याला कल्पना असते. पण विद्वत्ता दाखवण्याची संधी दिसली की त्याला स्फुरण चढतं. त्या विषयाचं फारसं ज्ञान नसलं तरी त्याचं काही बिघडत नाही. सत्य आणि कल्पनेचं असं काय बेमालूम मिश्रण तो सादर करतो की श्रोते मंत्रमुग्ध व्हावे. प्रोफेसर बंडोपंत हा खेळ किती ताकदीने खेळतात पहा.

साने: मग तो उठला आणि सरळ निघून गेला.

माने: असं? हे जरा विचित्र वाटतं.

साने: जरा का? फारच विचित्र वाटतं. आम्ही सगळे गोंधळलो.

बंडोपंत: अशा वागण्याला असणारी तुमची प्रतिक्रिया अगदी अनुरूप होती.

साने: ते सगळं येवढ्या पटकन झालं की कोणाला उठून त्याला थांबवायचं सुचलंच नाही.

माने: असं?

साने: हो ना? खरंच, कोणी असं मिटिंगमधून एक अक्षरही न बोलता उठून जाऊ शकतं?

बंडोपंत: अशा घटना मधून मधून घडत असतात. थॉमस हूवरने पदभार स्विकारल्यावर केलेल्या पहिल्या भाषणात त्याचा उल्लेख केला होता. अशा घटनांचं विश्लेषण करण्यासाठी मानसशास्त्राचं सखोल ज्ञान आवश्यक असतं. जेव्हा तुम्ही ट्रान्झॅक्शनल अॅनालिसिस समजून घेता आणि तो खऱ्या आयुष्यातल्या घटनांना लावता तेव्हा ते स्पष्ट होतं. एका विशिष्ट मानसिक स्थितीतल्या व्यक्तीला ते सहज पटतं तर इतर मानसिक स्थितीतल्या व्यक्तींना ते विचित्र वाटतं. मॅकमास्टरच्या वेबसाईटवर या विषयावर एक लेख लिहिलेला आहे तो तुम्ही अवश्य वाचा. तो खरोखरच खूप उद्बोधक आहे.

बंडोपंतांनी संभाषणातलं पहिलं वाक्य उच्चारलं ते एक वैश्विक सत्य सांगितल्याच्या थाटात उच्चारलं. इतरांनी एकदोन वाक्य म्हटल्यावर त्यांनी संभाषणाचा ताबा घेतला तो बरीच विद्वत्ता दाखवून होईपर्यंत सोडला नाही. थॉमस हूवरचा त्यांनी अगदी सहज उल्लेख केला. आपलं अज्ञान दिसू नये म्हणून इतर जण सहसा थॉमस हूवर कोण

असं विचारत नाहीत. साने आणि माने त्याच पठडीतले निघाले. थॉमस हूवर नावाचा कोणी माणूस आहे किंवा होऊन गेला की नाही कोण जाणे. पण जर कोणी विचारलंच तर तो बेंजामिन फ्रँकलिन यांचा दुसरा सेक्रेटरी होता असं बिनधास्त सांगता येतं. अशा वाक्यावर संशय व्यक्त करायला बरंच धाडस लागतं आणि ते बहुतेकांकडे नसतं. बंडोपंतांचं पुढचं वाक्य ऐकलं की त्यांचा मानसशास्त्राचा अभ्यास खूपच गाढा असावा असा ऐकणाऱ्यांचा समज होतो. तो खरा की खोटा हे तपासून बघायला सामान्यपणे कोणी जात नाही. ट्रान्झॅक्शनल अॅनालिसिस या कठीण गोष्टीचा उल्लेख अशा पद्धतीने करणं हा बंडोपंतांच्या या खेळातील कौशल्याचा सर्वात मोठा पुरावा आहे. ऐकणाऱ्याला बंडोपंत या कसल्याशा अॅनालिसिसचे तज्ज्ञ आहेत हे न पटवता पटतं. मॅकमास्टर या ठिकाणाचा उल्लेख केल्यामुळे बंडोपंत हे मोठे अभ्यासक आहेत याची साक्ष पटते. वेबसाईटबद्दल बोलल्यामुळे ते कॉम्प्युटर गुरू आहेत याची खात्री होते. या सर्व अवजड गोष्टी येवढ्या साध्या संभाषणात त्यांच्याकडून ऐकल्यावर ते अशा गोष्टी रोज सकाळी प्रातर्विधी करणं आणि दात घासणं यासारख्या क्रियांइतक्याच सहजतेने करत असणार असं ऐकणाऱ्याला वाटतं.

'मी सोन्याचा' हा खेळ खेळणाऱ्या खेळाडूला मेगॅलोमॅनिया (स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल भ्रम असणं) नावाचा मानसिक विकार असतो किंवा त्याला एका विलक्षण न्यूनगंडाने पछाडलेलं असतं, जो झाकून टाकण्यासाठी तो हा खेळ खेळतो.

***

'बोलेन ते सत्य' खेळ

मेगॅलोमॅनिया असणाऱ्या व्यक्तीचा एक अविष्कार या खेळात दिसून येतो. हा खेळाडू आयुष्यात बऱ्यापैकी उच्च स्थानी पोचलेला असतो. आयुष्यातली ही कमाई त्याने कोणत्या मार्गाने केलेली असते ते महत्वाचे नाही. आपण या स्थानी आहोत म्हणजे आपण नक्कीच सर्वोत्तम आहोत असा त्याचा समज असतो. उच्चस्थ मंडळी शहाणपणाच्या गोष्टी करतात या समजामुळे त्याला असं वाटायला लागतं की तो जे बोलेल ते शहाणपणाचं असणार. हळूहळू त्याचा हा समज इतका दृढ होतो की की एखाद्या विषयाची माहिती असो किंवा नसो, तो जिभेला इच्छा होईल ते बोलतो, आणि आपण बोललो तेच त्या विषयावरचं अंतिम सत्य असं जाहीर करतो. कुठल्याशा सरकारी समितीचे अध्यक्ष बंडोपंतजी यांचं कार्यकर्त्यांबरोबरचं हे संभाषण पहा.

कार्यकर्ता: साहेब, दौरा चांगला झाला का?

बंडोपंतजी: ठीक होता. पण आम्ही उतरलो होतो ते हॉटेल एकदम बेकार होतं. तिथलं जेवण भिकार होतं. एसी टुकार होता. अरे, आम्ही इलेक्ट्रिक रेझर लावायचा म्हटलं तर इलेक्ट्रिक वॉल सॉकेटं चुन्याने भरून काढलेली होती.

कार्यकर्ता: साहेब, तो चुना नसणार. आम्ही वायरिंग करताना बघतो. स्वस्तातली सॉकेटं लावली की त्यांतलं अॅल्युमिनियम सफेद जंग पकडतं ते असणार ते.

बंडोपंतजी: चल रे. येवढे पावसाळे काढले, आम्हाला काय चुना ओळखता येत नाही काय? चुनाच तो.

कार्यकर्ता: जी सरकार.

साहेब समितीवर कसे पोहोचले ते कार्यकर्त्याला माहित असतं. साहेबांना वायरिंगचा ओ की ठो माहित नाही याचीही त्याला स्पष्ट कल्पना असते. पण

साहेबांची चूक सिद्ध करायची नसते हे शहाणपण त्याला असतं. दुर्दैवाने प्रत्येक वेळी साहेबांच म्हणणं खरं ठरलं की त्यांच्यावरचा त्या खेळाचा पगडा अधिकाधिक घट्ट होत जातो याची त्याला कल्पना नसते. जाणकार नसतात ते मात्र साहेबांच्या विद्वत्तेनं प्रभावित होत रहातात.

***

'साधं येवढंपण' खेळ

सरकारी किंवा निमसरकारी नोकरीत कायम झालेल्या व्यक्तींना 'साधं येवढंपण' हा खेळ खेळायला फार आवडतं. त्यांना मिळणारा पगार त्यांना आवडतो, पण म्हणून त्यांना करावं लागणारं तेच ते, नीरस काम त्यांना आवडावं असा काही नियम नसतो. त्यांच्याकडून काम करून घ्यायला येणाऱ्या माणसांमुळेच त्यांना ते फालतू काम करावं लागतं असा त्यांचा समज असतो. या माणसांना त्यांच्याकडेच यायला हवं, दुसरा पर्याय नाही हेही त्यांना ठाऊक असतं. येणारी माणसं आपापल्या क्षेत्रात कितीही कर्तबगार असोत, ती आपल्याकडे आली म्हणजे आपण निर्विवादपणे त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहोत आणि त्यांना त्यांची जागा दाखवून दिलीच पाहिजे असं त्यांचं तर्कट असतं. खालील वाक्यांचे नमूने पहा.

पोस्टातला क्लर्क:

हे रजिस्टर एडीचं कार्ड कसं लावलंय? साधं रजिस्टरपण करता येत नाही!

बँकेतला टेलर:

पैसे काढायची स्लिप कशी भरलीय? लोकांना हल्ली साधी विथड्रॉवल स्लिप भरता येत नाही.

सरकारी ऑफिसातला शिपाई:

इथे गर्दी करू नका. लोकांना साधं लायनीत उभं रहाता येत नाही.

या खेळाडूंच्या बोलण्याचा सूर असा असतो की ते स्वतः विविध गोष्टींमध्ये वाकबगार आहेत, आणि लोकांना रजिस्टर्ड एडीची स्लिप लावणं, पैसे

काढण्याची स्लिप भरणं, रांग लावणं यासारखी सोपी कामंसुद्धा नीट करता येत नाहीत. येवढ्या साध्या गोष्टीसुद्धा नीट करता येत नाहीत तर ही लोकं इतर गोष्टी कशा धडपणे करणार असं त्यांना सूचित करायचं असतं.

हे खेळाडू हा खेळ लोकांचा अपमान करण्यासाठी जाणून बुजून खेळतात असं नाही. कराव्या लागणाऱ्या कामाचा त्यांना तिटकारा असतो. इच्छा असणारी चांगली कामं करण्याची त्यांची क्षमता नसते. आपल्या या स्थितीला आपल्याकडे येणारी माणसं जबाबदार नाहीत तर आपण स्वतःच जबाबदार आहोत हे समजण्यायेवढी प्रगल्भता त्यांच्यात नसते. आपल्याहून चांगल्या स्थितीत असणाऱ्या व्यक्तींबद्दल असूयाही असते. या सर्व गोष्टींचा परिपाक आलेल्या माणसांशी उद्धटपणे बोलून त्यांचा अपमान करण्यात होतो.

***

'अरे, काय झालं' खेळ

अग, झालंय
काय तुला?

एखादी वाईट गोष्ट दिसली तर हळहळणं हा सहृदय माणसाचा स्वभाव असतो. जर ती वाईट गोष्ट आपल्या परिचिताला, स्नेह्याला किंवा नातलागाला झाली तर आपण कळवळ्याने त्याची चौकशी करतो, जमेल तसं सांत्वन करतो. यातलं काही आपल्या शत्रूला झालं तर काही माणसं उघडपणे आनंद व्यक्त करतात. माणसं सर्व प्रकारची असतात. पण काही झालंच नसेल किंवा अगदी क्षुल्लक असं काही तरी झालं असेल तर 'अरे, काय झालं' हा खेळ खेळून घेणारीही माणसं असतात.

नीना आणि बीना या एका वर्गातल्या मुली. नीना सर्व बाबतीत थोडी उजवी, तर बीना थोडी डावी असल्यामुळे थोडी दुःखी, असूयाग्रस्त, आणि असमाधानी. शाळा संपेपर्यंत हीच स्थिती असते. कॉलेजची दोन वर्षं गेल्यावर दोघीजणी भेटतात तेव्हा बीना हा खेळ कसा खेळते पहा.

बीना: अरे, नीना!

नीना: हाय, बीना.

बीना: अग नीना, काय झालंय काय तुला? अशी काय दिसतेयस तू?

नीना: (हबकून) अं?

बीना: अग, रंग किती काळवंडलाय तुझा!

नीना: कु..कुठे काय.

बीना: आणि तब्येत किती खराब झालीय तुझी. अगं काय होतंय तरी काय तुला?

नीना: काही नाही ग. चार दिवस जरासा फ्लू झाला होता. आता बरी आहे मी.

बीना: चल ग. फ्लूने येवढी खराब होशील का? चांगल्या डॉक्टरला दाखव. चल, निघते मी.

नीना: अं..(तोंड पाडून थोडा वेळ तिथेच उभी रहाते).

'अरे, काय झालं' हा मानसिक खच्चीकरणाचा खेळ आहे. काही वार्डट झाल्यावर दुःख व्यक्त करण्याऐवजी आधीच दुःख व्यक्त करून आणि खोटी

सहानुभूती दाखवून काहीतरी वाईट होण्यासारखी स्थिती निर्माण करायचं हे तंत्र आहे. तापातनं उठलेल्या बीनाचा चेहरा जरासा कोमेजलेला असणार याबद्दल वाद नाही. पण तिचा चेहरा काळवंडलाय, तब्येत खूप खालावली आहे असं सुचवणं हे फारच झालं. ते अतीव सहानुभूतीपूर्ण आवाजात म्हटल्यामुळे ते खरं असणार असा बीनाचा समज होतो. त्यातून तिच्या डॉक्टरने केलेलं फ्लूचं निदान चुकलं असणार आणि आजार नक्कीच जास्त सिरियस असणार असं भाकित करणं हा तर खाली पडलेल्यावर वार करायचा प्रकार झाला. आपल्याहून रंगरूपाने उजव्या असणाऱ्या नीनावर बीनाने घेतलेला हा बदला अक्षम्य आहे. हा अभावितपणे खेळला गेलेला खेळ नाही, तर जाणूनबुजून, पूर्वतयारीने केलेला हल्ला आहे.

***

'मला वाटतं तू' खेळ

'मला वाटतं तू' हा निरिच्छ सल्ला देण्याचा खेळ आहे. एखाद्याला काही अडचण आली आणि त्यातून काही मार्ग सुचत नसेल तर आप्तस्वकीय आणि मित्रमंडळी सल्ला देतात. त्यात खेळाचा काही भाग नसतो. 'मला वाटतं तू' हा खेळ खेळणारी मंडळी आप्तस्वकीय किंवा मित्रमंडळी असू शकतात, पण त्यांचा सल्ला मात्र भलेपणाचा नसतो. नीना आणि बीनाचं उदाहरण पहा ना.

नीना: मला माझ्या सासूचा अगदी कंटाळा आलाय. मी केलेल्या प्रत्येक गोष्टीत ती चुका काढत रहाते.

बीना: पण तू ऐकून का घेतेस? मला वाटतं तू तिची चांगली काढावीस.

नीना: काही तरी काय? भयंकर तोंडाळ आहे ती बाई. तिची कोण चांगली काढणार?

बीना: मग मला वाटतं तू तुझ्या नवऱ्याला नवी जागा बघायला सांगावंस. राहू दे तिला एकटीला या घरात.

नीना: माझा नवरा! तो तिचं ऐकतो. तो तिला कधीही सोडून जायचा नाही.

बीना: अग पण तू असे किती दिवस काढशील? तू तुझ्या आयुष्याची वाट लावून घेतेयस. त्याला एकदा नीट सांग सगळं. त्यातून काही झालं नाही तर मला वाटतं तू सरळ त्या दोघांना सोडून

जावंस.

खरं तर आपलं दुःख हलकं करायला बीनाला एका श्रोत्याची गरज आहे. आपल्या त्रासातून मार्ग निघणार नाही याची तिला कल्पना आहे, आणि ते कोणी सुचवावेत अशी तिची अपेक्षा नाही. तिची गरज मैत्रीण या नात्याने भागवण्याऐवजी 'घाल एक घाव आणि कर दोन तुकडे' या प्रकारचा सल्ला बीना तिला देते यात जरी तिचा स्वार्थ नसला तरी मैत्रीणीचा कळवळा नक्कीच नाही. आपण सल्ला दिला हे एक चांगलं काम केलं असं खोटं समाधान तिला मिळतंय. बीनाने चुकून एक घाव घालून दोन तुकडे केलेच तर लांबून गंमतही बघायला मिळणार आहे. झालंच तर तेव्हा सांत्वनाला जाऊन याच खेळाचा पुढचा भागही खेळता येणार आहे. बीनाची खेळी आणि व्यूहरचना अचूक आहेत.

'हाडवैर' खेळ

सुरक्षेचे सर्व नियम काटेकोरपणे पाळले जातात. अपघात होणं शक्यच नाही.

'हाडवैर' हा खेळ ताकद किंवा अधिकाराच्या झगड्याचा खेळ आहे. एका विशिष्ट अधिकारासाठी प्रयत्न करणारी माणसं प्रतिस्पर्धाबरोबर हा खेळ खेळतात. बहुतेक सामान्य माणसं अशा झगड्यात नसतात. त्यामुळे हा खेळ क्वचित खेळल्या जाणाऱ्या खेळांत मोडतो. संस्थांमधल्या समित्या, एकत्र

कुटुंब वगैरे ठिकाणी एखाद्या व्यक्तीला इतरांपेक्षा जास्त अधिकार असण्याची इच्छा झाली की मार्गातून सहजी दूर न होणाऱ्या माणसाबरोबर ती हा खेळ खेळते. आपल्याहून जास्त कर्तृत्व असणाऱ्याला खाली ओढल्याशिवाय आपण वर जाऊ शकणार नाही अशा भयगंडातून या खेळाची निर्मिती झालेली आहे. हा खेळाडू मग त्या वैऱ्याच्या प्रत्येक सूचनेला उघडपणे विरोध करतो आणि त्याच्या प्रत्येक विधानावर टीका करतो.

बंडूराव आपल्या मानलेल्या वैऱ्याबरोबर भर सभेत हा खेळ कसा खेळतात पहा.

रमेश: माझ्या विभागाला एक मोठी अडचण आहे. रिक्त पदं न भरण्याच्या धोरणामुळे आम्हाला काम करायला माणसं कमी पडताहेत.

बंडूराव: आपल्या संस्थेत कुठेच रिक्त पदांची समस्या नाहीये.

रमेश: कदाचित तुमच्या विभागात ती समस्या नसेल. मी माझ्या विभागाबद्दल बोलतोय. जर मला जास्त माणसं मिळाली नाहीत तर नियत तारखेला काम संपवणं जमायचं नाही.

बंडूराव: हे अगदी हास्यास्पद विधान झालं. खूप सखोल विचारविनिमय करून आपण हे धोरण निश्चित केलं होतं. त्या धोरणात आक्षेपार्ह काहीच नाहीये, आणि सर्व कामं अगदी उत्तम रित्या चालू आहेत. एखाद्या ठिकाणी तसं नसेल तर तिथल्या माणसांची कार्यक्षमता वाढवली पाहिजे.

बंडूराव आणि रमेश यांच्या विभागांचा काडीइतकाही परस्परसंबंध नाही. बंडूरावांना रमेशच्या विभागाची काहीही माहिती नाही. धोरण बनवण्यात बंडूरावांचा जराही सहभाग नव्हता. बंडूराव रमेशचे वरिष्ठ नाहीत आणि सदर मिटिंगमध्ये रमेशच्या बोलण्यावर टीकाटिप्पणी करण्याचा त्यांना काहीही अधिकार नाही. फक्त प्रतिक्षिप्त क्रिया म्हणून ते रमेशला विरोध करतात. संस्थाचालकांना रमेशला मदत करण्यासाठी नवी माणसं नोकरीत घ्यायची नाहीत, त्यामुळे बंडूराव स्वतःचा संबंध नसतानाही बोलले तरी संस्थाचालक तिकडे केवळ काणाडोळाच करत नाहीत, तर त्यांचं म्हणणं बरोबर असल्याच्या थाटात रमेशच्या न्याय्य मागण्यांकडे दुर्लक्ष करतात. जर धोरण ठरवणाऱ्या माणसांनी बंडूरावांचं म्हणणं

ग्राह्य धरलं तर रमेशने कितीही प्रयत्न केला तरीही ते आपलं चुकीचं धोरण बदलणार नाहीत. जर पुढेमागे दुर्दैवाने बंडूराव धोरण बनवणारे झाले, तर रमेशच्या सगळ्या चांगल्या कल्पना केराच्या टोपलीत जातील.

'हाडवैर' या खेळामुळे केवळ रमेशचं नाही तर संस्थेचंही नुकसान होतंय.

***

'दादा, ताई, वहिनी' खेळ

या खेळात खेळाडू एखाद्या अपरिचिताला आपल्या जवळच्या नातेवाईकाला उद्देशावे तसे उद्देशतो, म्हणजे समान वयाच्या पुरुषाला दादा आणि स्त्रीला ताई किंवा वहिनी, आईवडिलांच्या वयाच्या पुरुषाला काका आणि स्त्रीला आई, मावशी, काकी आणि वृद्ध पुरुषाला आजोबा आणि स्त्रीला आजी. एक तर जवळचं नातं दर्शवल्यामुळे थोडी आपुलकी निर्माण होते. शिवाय आपल्याला या खेळाडूने सन्मानाने हाक मारली असंही वाटतं. जेव्हा एखाद्या अपरिचिताकडून आपल्याला काहीतरी हवं असतं पण त्याचा हुद्दा माहित नसतो किंवा त्याच्या हुद्द्याचा आपल्या कामाशी काही संबंध नसतो, तेव्हा हा खेळ उपयोगी पडतो. जेव्हा एक स्त्री खेळाडू एका पुरुषाला दादा असे संबोधते तेव्हा आणखी एक फायदा होतो, तो असा की दादा म्हणणाऱ्या स्त्रीकडे थोड्याफार वाईट नजरेने बघण्याची त्या पुरुषाची इच्छा असली तरी ती दादा म्हटल्यावर त्वरित मरते.

म्हाळसा कोळीण बंडूबरोबर हा खेळ कसा खेळते पहा.

(बंडू मासेमार्केटात हिरव्या रेकझीनची पिशवी हातात लटकती धरून अनिश्चित पावलांनी हळूहळू पुढे सरकतोय.)

म्हाळसा: अरे ए दादा, ये इकडं ये.

बंडू: (चमकून म्हाळसाकडे बघतो) अं?

म्हाळसा: अरे ये. तुला पापलेटं देते. ताजी आहेत बघ.

बंडू: (म्हाळसासमोर उभा राहून) कशी दिली?

म्हाळसा: दादा, तुझ्याकडून जास्त पैसे घेणार नाही. घेऊन जा एक जोडी. बघ, सफेद पाण्याची आहेत. वहिनी खूश होईल बघ.

बंडू: ते झालं. पण कशी दिली?

म्हाळसा: घे. शंभरला जोडी.

बंडू: शंभर? नको, खूपच वाटतात.

म्हाळसा: दादा, तुला म्हणून शंभरला देतेय. बाकीच्यांना एकसेचाळीसला दिलीयत.

बंडू: अं...

म्हाळसा: इकडे आण ती पिशवी. दादा, खराब निघाली तर परत आण. सगळे पैसे परत देईन.

बंडू: अं... (म्हाळसाने हातातून काढून घेतलेल्या पिशवीकडे बघत बघत पैसे काढायला खिशात हात घालतो.)

भाजीवाले, फळवाले, फेरीवाले इत्यादी विक्रेते मंडळींचा हा आवडता खेळ आहे. हा खेळ ते आनंद मिळवण्यासाठी खेळत नाहीत तर आपली विक्री वाढवण्यासाठी खेळतात. डॉक्टर मंडळी आपल्याहून फार लहान नसलेल्या पेशंटला बाळा म्हणून हाक मारतात तेव्हा आजारी असणाऱ्या माणसाला वडीलकीच्या

नात्याने धीर द्यावा हा त्यांचा हेतू असतो, तसा आपुलकीने तो पेशंट पुढच्या वेळी आपल्याकडेच यावा हाही हेतू असतो.

हाच खेळ
साध्या, सोप्या
पातळीवरून विषारी
पातळीवर नेणारे
खेळाडूही असतात.
कामाच्या ठिकाणी स्त्री
सहकर्मचाऱ्याला सहज
मैत्रीच्या भावनेतून
म्हटल्यासारखं दाखवत
'स्वीटहार्ट', 'डिअर', 'हनी'

असं उल्लेखणं हा साधा 'दादा, ताई, वहिनी' खेळ रहात नाही, तर तो तिला स्त्री म्हणून सतावण्याचा प्रकार किंवा लैंगिक छळ होतो. याहीपेक्षा हीन पातळीवर जाऊन त्या स्त्रीला द्व्यर्थी शब्द वापरून त्रास देणारे खेळाडूसुद्धा असतात. कायद्याचा आधार घेऊन त्यांचे हे खेळ बंद पाडण्याचा मार्ग सर्वात सोईस्कर असतो.

***

'व्यस्त मन' खेळ

आपण लवकरात लवकर लग्न करूया
प्रिय..अं..अं..नाव काय तुझं ते..

खूप महत्वाची कामं असणाऱ्या माणसांना बारीकसारिक गोष्टी डोक्यात ठेवायला जागा नसते. त्या महत्वाच्या कामांची चक्रं त्यांच्या डोक्यात फिरत असतात. मग साध्या साध्या गोष्टींचं त्यांना विस्मरण होतं. अशी माणसं जगात थोडीच असतात. पण आपण तसं असावं किंवा किमानपक्षी आपण तसे आहोत असं जगाला भासावं असं वाटणारी माणसं बरीच असतात. 'व्यस्त मन' हा खेळ

त्यांची इच्छापूर्ती करण्याचं एक महत्वाचं साधन आहे. एका सरकारी समितीचे अध्यक्ष बंडोपंतजी हा खेळ कसा खेळतात पहा.

बंडोपंतजी: मंडळी, आज आपण आपल्या धोरणाचा फेरविचार करण्यासाठी जमलो आहोत. उसाच्या किंमती या वर्षी.. (ट्रिंग ट्रिंग.. फोन वाजतो) हॅलो, हां,... बोलतोय...अच्छा ... बरं ... देऊन टाका तो मागतोय तेवढी रक्कम..(फोन ठेवतात) ... हां, तर काय म्हणत होतो मी?

कार्यकर्ता क्र.१: उसाच्या किंमती, साहेब.

बंडोपंतजी: हां, उसाच्या किंमती. जर या वर्षी उसाच्या किंमती आपण गेल्या वर्षी होत्या तेवढ्याच ठेवल्या, तर शेतकऱ्यांचं खूप नुकसान होईल. माझ्या मते सुमारे दहा टक्के वाढ करणं योग्य होईल.

कार्यकर्ता क्र. २: साहेब, पण तेवढ्याने होईल का?

बंडोपंतजी: पंधरा टक्के वाढवल्या तर जास्त चांगलं. पण सरकार तयार होणार नाही. तरी आपला आग्रह आहे तर आपण पंधरा टक्के वाढ सुचवूया. बघू काय होतं ते.

कार्यकर्ता क्र. ३: साहेब, तसं पाहिलं तर उशीरच झालाय. आजच्या आज पाठवलं तर बरं.

बंडोपंतजी: पाठवूया. तुम्ही अर्जट ते तयार करून घ्या.

कार्यकर्ता क्र. २: साहेब, दुसरं एक काम आहे. लेटरहेड संपत आलीयेत. शासकीय मुद्रणालयाला बरेचदा फोन केले, पण काही काम होत नाहीये.

बंडोपंतजी: मी बोलतो. अर्जट असेल तर थोडीशी इथेच छापून घेऊ. त्या ह्याला फोनवर घ्या ... काय त्याचं नाव ... आपलं छपाईचं काम नेहमी करतो तो ...

कार्यकर्ता क्र. १: बाळक्या प्रिंटर, साहेब.

बंडोपंतजी: हां, बाळक्या. शंभर एक छापून घेऊ त्याच्याकडून.

आपण कोणत्या विषयावर बोलत होतो ते मध्येच फोन आला म्हणून बंडोपंतजी विसरणं शक्य नव्हतं. गावात एकमेव प्रिंटर बाळक्या, त्याचं नावही ते विसरणं शक्य नव्हतं. पण डोक्यात महत्वाचे विषय असल्यामुळे असं विस्मरण होतं हे त्यांनी दाखवलं आणि कार्यकर्त्यांचा साहेबांबद्दल वाटणारा आदर वाढला. तो आदर वाढणं तेवढं जरूरीचं नव्हतं तरी बंडोपंतजी तो खेळ खेळले, कारण त्याची सवय ठेवणं महत्वाचं असतं. मग जेव्हा गरज पडते तेव्हा खेळ सहज आणि कुशलतेनं खेळला जातो.

काही खेळाडूंचं येवढं खेळून समाधान होत नाही. आपल्या डोक्यात असणाऱ्या महत्वाच्या विचारांची गर्दी सूचित करण्याबरोबर दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीला चुकीच्या उल्लेखाने मारलं तर एका दगडाने दोन पक्षी मारून होतात हे त्यांना माहित असतं. उदाहरणार्थ वेगवेगळ्या ठिकाणच्या सरकारी डॉक्टरांची मिटिंग चाललीय तिच्यात डॉक्टर शिंदे डॉक्टर मेहतांबरोबर हा खेळ कसा खेळतात पहा.

डॉक्टर शिंदे: *मिसेस पटेल, अहो मिसेस पटेल, मला सांगा ...*

डॉक्टर मेहता: *मी डॉक्टर मेहता आहे, मिसेस पटेल नाही. (डॉक्टर मेहतांचा सूर रागाचा आहे. दोघी एकमेकींना वर्षभर ओळखताहेत. डॉक्टर मेहता समितीच्या ज्येष्ठ सदस्य आहेत. मेहतांची जात त्यांच्या मते पटेलांपेक्षा वरची आहे. मुख्य म्हणजे हा प्रकार बॅनर्जींनी पूर्वी करून झालेला आहे.)*

- डॉक्टर शिंदे: माफ करा हं. माझ्या डॉक्यात पटेलच होतं. मला सांगा,
आपली पुढची मिटिंग कधी असेल?
- डॉक्टर मेहता: पुढच्या महिन्याच्या चौदा तारखेला.
- डॉक्टर शिंदे: येवढ्या लवकर?
- डॉक्टर मेहता: होय. नियमाप्रमाणे एका महिन्याच्या आत दुसरी मिटिंग
ध्यावी लागते.
- डॉक्टर शिंदे: पण मिसेस पटेल ...

एका मिनिटाच्या कालावधीत डॉक्टर मेहतांनी रागाच्या सुरात नुकतीच सुधारलेली डॉक्टर शिंदे चूक त्या परत एकदा करतात त्याचं कारण त्या खूप महत्वाच्या विचारांत व्यग्र आहेत असं नाही तर त्या 'व्यस्त मन' ह्या खेळाच्या अतिप्रगत चाली खेळताहेत. काही कारणाने त्यांना डॉक्टर मेहता आवडत नसाव्यात. आपला मोठेपणा दर्शवताना डॉक्टर मेहतांना पाडून त्यांनी एका दगडाने दोन पक्षी मारलेयत.

***

'भरकटणारं मन' खेळ

माणसाचं मन स्वभावतः चंचल असतं. त्याला काबूत ठेवण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. महत्वाचं संभाषण चालू असताना तर मन अगदी स्थिर

घरातलं दूध संपलय.
संध्याकाळी आणलं पाहिजे.

असावं लागतं. जेव्हा दोन किंवा अधिक माणसं संभाषण करत असतात तेव्हा प्रत्येकाचं मन त्या संभाषणावर स्थिर असणार अशी सर्वांची अपेक्षा असते. ज्याला ते जमत नाही तो संभाषणात भाग न घेता स्तब्ध रहातो, कारण आपलं चित्त थाच्यावर नाही हे इतरांना समजलं तर आपली लाज जाईल अशी त्याला भिती वाटत असते. संभाषणाच्या विषयात त्याला रस नाही आणि त्याच्या मनात दुसरेच

काही विचार चालू आहेत असं दिसून चालत नाही. पण असं कोणी मुद्दामहून केलं तर? शक्य वाटतं का ते? हो, करतात. 'भरकटणारं मन' हा खेळ खेळणारे लोक असं करतात. डॉक्टर बंडू आणि सौ. मीना यांच्यातलं हे संभाषण पहा. डॉक्टरसाहेबांनी एक नवी ऑपरेशन करण्याची पद्धत शोधून काढली आहे. त्या पद्धतीने केलेल्या पहिल्या ऑपरेशनबद्दल ते आपल्या सौभाग्यवतींना सांगताहेत.

डॉक्टर बंडू: काय विलक्षण केस होती म्हणून सांगू. त्या पेशंटचं आतडं पोटात सगळीकडे पक्कं चिकटलेलं होतं. पारंपरिक पद्धतीने काहीही करणं शक्य नव्हतं.

सौ. मीना: मग काय केलंत तुम्ही?

डॉक्टर बंडू: मग मी माझी नवी पद्धत वापरली. मी त्या चिकटलेल्या आतड्याच्या गोळ्याच्या पाठच्या बाजूने जायचं असं ठरवलं.

सौ. मीना: हं.

डॉक्टर बंडू: सर्वप्रथम मी लिव्हर तपासून पाहिली. ती ठीक होती. मग मी त्या गोळ्याच्या उजव्या बाजूने ...

सौ. मीना: उद्या सकाळच्या नाशत्याला लोणी-पाव चालेल का? अंडी संपलीयेत.

ऑपरेशन करण्याचा चाकू डॉक्टर बंडू ऑपरेशन थिएटरमध्ये ठेवून आले होते हे त्यांच्या सौभाग्यवतींचं नशीब. डॉक्टर बंडूंच्या हातात त्या क्षणी तो चाकू असता तर त्यांनी काय केलं असतं त्याची कल्पनाच करवत नाही.

बंडू आणि मीना या नवपरिणीत जोडप्याचं हे संभाषण पहा.

बंडू: प्रिये, तुझा हात हातात घेऊन इथे बसणं हा एक फार रोमांचक अनुभव आहे. असं वाटतंय की अख्ख्या जगात फक्त तू आणि मी असे दोघेच आहोत.

मीना: इशश.

बंडू: मी तुझ्या डोळ्यांत वाकून बघतो ना, तेव्हा मला बाकी सगळ्या गोष्टींचा विसर पडतो. तासाचे तास गेले तरी मी तसाच तुझ्या डोळ्यांच्या डोहात बुडून राहीन.

मीना: इशश.

बंडू: आणि दुधाच्या साईसारखी तुझी ही नितळ त्वचा...

मीना: अहो, दुधावरून आठवलं, घरातलं दूध संपलंय. संध्याकाळी आणलं पाहिजे.

केवळ नवपरिणीत असल्यामुळे कितीही संताप आला तरी बंडूने मीनाला काही केलं नाही.

या दोन्ही उदाहरणांमध्ये संभाषण करणाऱ्या व्यक्ती मनाने एकमेकांच्या अगदी जवळ आहेत. एकाच्या आवडीच्या विषयावर ते बोलत असतांना दुसऱ्या व्यक्तीचं मन भरकटावं हे कदाचित त्या बोलण्यात अजिबात स्वारस्य नसल्यामुळे असेल कदाचित. पण लग्न जुनं झाल्यावर आणि अतिपरिचयात अवज्ञा झाल्यावर असं झालं तर नवऱ्याची चांगली जिरवायला म्हणून खेळलेल्या 'भरकटणारं मन' या खेळाची ही दोन उत्कृष्ट उदाहरणं म्हणावी लागतील.

'सगळेचजण म्हणतात' खेळ

'सगळेचजण म्हणतात' हा दुष्ट प्रवृत्तीच्या भेकड व्यक्तींचा खेळ आहे.

यांना इतरांबद्दल वाईट साईट बोलायचं असतं, पण तसं म्हणायचं धाडस मात्र त्यांना नसतं. आमने सामने होणं, भांडण किंवा मारामारी होणं यांची त्यांना भिती वाटते. इतर कोणी किंवा सर्वचजणं तसं म्हणतात असं म्हणण्यात त्यांना सुरक्षित वाटतं, कारण दुखावलेला माणूस सर्वचजणं म्हणतात त्या अर्थी आपण वाईट असू

असं तरी समजेल, किंवा सर्वांबरोबर किमानपक्षी भांडायला तरी जाणार नाही. स्वतः सोडून इतर कोणीही तसं म्हणत नसलं तरी खरं-खोटं करता येणार नाही अशा पद्धतीने सर्वांचं तेच मत आहे असा हवाला देणं एकदम सोपं असतं. उदाहरणार्थ खंडू आणि पांडूचं हे संभाषण पहा.

खंडू: तुझ्या अशा वागण्यामुळे सर्वचजण चिडलेयत.

पांडू: अं ...

खंडू: तू कोणालाही आवडत नाहीस.

पांडूः ...

खंडूः तुझ्याबरोबर बोलायलाही कोणी तयार नाही. तू पिकनिकला आलास तर त्यांच्यापैकी कोणीही पिकनिकला येणार नाहीये.

पांडूला अतिशय दुखावणं हा खंडूच्या खेळाचा उद्देश आहे. सर्वांचा आपल्याबद्दलचं मत इतकं खराब आहे हे समजल्यावर तो अतिशय खचून तर जाईलच, पण कमकुवत मनाचा असेल तर कदाचित जीवही देईल. तो जीव देईल अशी खंडूला कल्पना नसावी, कारण तेवढी संवेदनशीलता असती तर तो हा पाशवी खेळ खेळलाच नसता.

***

'अर्धसत्य' खेळ

मुत्सद्दी आणि कावेबाज माणसं 'अर्धसत्य' हा खेळ अतिशय परिणामकारकरित्या खेळू शकतात. एखाद्याची निंदानालस्ती करणारी एखादी गोष्ट त्यांना इतरांच्या गळी उतरवायची असते. ती गोष्ट इतकी सुरस आणि चमत्कारिक असते की ऐकणारा तिच्यावर विश्वास ठेवणारच नाही. पण जर त्या गोष्टीत मध्ये मध्ये सत्य गोष्टी पेरल्या, तर त्या सत्य आहेत हे नक्की माहित असल्यामुळे ऐकणारा उरलेल्या भागावरही विश्वास ठेवतो. सत्यावर बेतलेलं असत्य सत्य वाटतं या सूत्रावर हा खेळ बेतलेला असतो. बंडू खंडूला या खेळाने कसा गंडवतो पहा. संभाषणात उल्लेख असणाऱ्या पांडूला स्वतःची बायको आणि बीनाला स्वतःचा नवरा आहे.

बंडू: तुला माहितीये, पांडू आणि बीनाचं लफडं चालू आहे. ते नेहमी एकत्र असतात. दोघं वेगवेगळ्या विभागांत आहेत तरी चहा, जेवण या वेळी एकत्र सापडतात.

खंडू: ते काय, त्यांची मैत्री आहे म्हणूनही असेल.

बंडू: मैत्री! दोघं कॉलेजात होते ना तेव्हाही त्यांची मैत्री होती. दोघे हॉस्टेलमध्ये रहायचे. तो रात्र रात्र तिच्याच खोलीत असायचा. प्रोफेसर घाटग्यांनी त्यांना एकदा स्पष्टच विचारलं.

खंडू: हं?

बंडू: मग? सांगतो काय? दुसऱ्या कोणी तसं विचारलं असतं तर तिने

त्याच्या कानपटात मारली असती. पण प्रोफेसर घाटग्यांसमोर काय विशाद होती तिची? गप्प बसली. उगाच वाटेल ते बोलणारे नव्हते ते.

खंडू: हं...

बंडू: अरे, काय चाललयं ते सगळ्यांना माहित आहे.

खंडू: हं?

बंडू: आजसुद्धा दोघं एकत्र देवळात जाऊन आले. दोघांच्याही कपाळावर शेंदूराचा टिळा आहे बघ.

खंडू: हं!

तो अकस्मात वेशुद्ध पडला.

सत्य आणि कल्पनाविलास यांचं हे बेमालूम मिश्रण आहे. बंडूच्या बोलण्यातला निळ्या अक्षरांत छापलेला भाग सत्य आहे, बाकी सगळा कल्पनाविलास. पण पांडू आणि बीनाचे विवाहबाह्य संबंध आहेत असं खंडूला पटवण्यात बंडू यशस्वी झालाय.

***

'जगा बोले सुने लागे' खेळ

नावावरून जरी हा सासूने सुनेबरोबर खेळायचा खेळ वाटला, तरी तो तेवढ्यापुरता मर्यादित नाही. वयस्क अशी कोणतीही व्यक्ती, किंवा ज्ञानाने अथवा हुद्द्याने ज्येष्ठ अशी कोणतीही व्यक्ती जर आजूबाजूच्या कनिष्ठ व्यक्तींबद्दल अप्रत्यक्षपणे काही वाईट बोलू इच्छित असेल तर हा खेळ खेळू शकते. कोणावर स्पष्ट आरोप केलेला नसल्यामुळे किंवा कोणा विशिष्ट व्यक्तीबद्दल वाईट बोललेलं नसल्यामुळे आमने सामने किंवा खरं-खोटं असा फैसला संभवत नाही. मी तुमच्याबद्दल नाही हो, असंच जगात काय चाललंय त्याबद्दल बोलत होतो, असं म्हणायला हा खेळाडू मोकळा असतो.

राधाबाईंचं उदाहरण बघा. त्यांचं संयुक्त कुटुंब आहे. घरात त्या स्वतः (वय वर्षे ७०), मुलगा (वय वर्षे ४०), सून (वय वर्षे ३७) आणि नातू (वय वर्षे १२) इतकी माणसं आहेत. घरी पाहुणे आलेयत. राधाबाई त्यांच्याबरोबर बोलताहेत. मुलगा आणि सून आजूबाजूला आहेत, पण संभाषणाची सूत्रं मात्र राधाबाईंच्याच हातात आहेत. राधाबाईंचं एकभाषण पहा कसं चाललंय ते.

हल्ली मुलांना आपल्या वृद्ध आई-वडिलांबरोबर रहायला आवडत नाही. त्यांचा काही उपयोग नसतो ना!

(अस्वस्थ शांतता)

हल्लीच्या सुनांना त्यांच्या सासवांचं प्रेम वाटत नाही. सासवांनी

त्यांच्यावर मुलीसारखं प्रेम केलं तरी त्यांना ते जाणवत नाही.

(अवघडलेली शांतता)

आई-वडिलांनी गाठीशी चार पैसे साठवून ठेवले असतील तर एकवेळ मुलं त्यांना बघतात. मी सांगते तुम्हाला, काय तुमची इस्टेट असेल ती मुलाबाळांना आत्ताच वाटून टाकू नका. तुम्ही जाईपर्यंत त्यांना वाट बघू द्या.

(अधिकच अवघडलेली शांतता)

राधाबाई आपल्याच घरातल्या गोष्टी बोलताहेत असा पाहुण्यांचा समज होतो कारण राधाबाईंचं व्याकरण तसं नसलं तरी सूर मात्र तोच आहे. त्यातून तसा काही विषय नसतांना त्या बोलताहेत त्याचं कारण त्यांच्या घरातली परिस्थिती हेच असणार असं कोणीही गृहित धरून चालेल. मुलगा आणि सून अवघडून गप्प बसतात. धरलं तर चावतं आणि सोडलं तर पळतं अशी त्यांची परिस्थिती असते. गप्प बसलं तर राधाबाई म्हणतात तशीच त्यांच्या घरातली परिस्थिती आहे अशी पाहुण्यांची खात्री होते. राधाबाईंची जीत होते. 'आपल्या घरी असं आहे असं वाटतंय का तुला आई?' असा प्रश्न मुलाने धीर करून केलाच तर 'छे रे, मी आपलं सर्वसाधारण जगांत काय चाललंय ते सांगत होते' असं त्या म्हणतात. पण सर्वसाधारण जगांत असंख्य गोष्टी चालू असताना राधाबाई याच विषयावर बोलल्या, म्हणजे त्यांच्या घरातही तेच चालू असणार असं पाहुण्यांना वाटणं साहजिक आहे. मुलाच्या आणि सुनेचा भितीने बिचान्या गप्प झाल्या असणार असं त्यांना वाटतं. राधाबाई अशाही जिंकतात.

आपण संभाषणाच्या खेळांचे जे प्रकार आतापर्यंत पाहिले ते शुद्ध प्रकार म्हणायला हरकत नाही. शुद्ध म्हणजे एका खेळाचा दुसऱ्या खेळाशी काही संबंध नाही असे. तरबेज खेळाडू शुद्ध खेळ तर खेळतातच, पण बऱ्याचदा दोन खेळांचं मिश्रण करून एक मिश्र खेळही खेळतात. काही जण गरज पडेल तसं एका खेळातून दुसऱ्यात, दुसऱ्यातून तिसऱ्यात आणि तिसऱ्यातून परत पहिल्यात किंवा दुसऱ्यात अशा उड्या सुद्धा मारतात. शुद्ध खेळ ओळखणं तसं सोपं असतं. मिश्र खेळ आणि बदलते खेळ ओळखणं त्या मानाने कठीण असतं. विविध लोकांची विविध परिस्थितीतली संभाषणं लक्षपूर्वक ऐकली ती ते हळूहळू जमायला लागतं.

वाचकाने हे खेळ शिकून ते स्वतः खेळावे असा या पुस्तकाचा उद्देश नाही. यशस्वी होण्यासाठी कोणताही खेळ खेळण्याची आवश्यकता नसते. आपल्याबरोबर कोण कोणता खेळ खेळतंय येवढं समजलं की पुरे. एकदा खेळ ओळखला की त्या व्यक्तीचा उद्देश काय आहे ते कळतं, आणि मग आपण काय करायचं ते ठरवता येतं. खेळ ओळखला की त्या खेळातून आपल्याला येणारी हरण्याची भावना, निराशा, दुःख, अपमान या भावना येत नाहीत. आयुष्य सोपं होतं. काही जणं अभावितपणे काही खेळ खेळत असतील. आपण काय करतो आहोत आणि त्याचे काय दुष्परिणाम होतात याची त्यांना कदाचित कल्पना नसेल. हे खेळ समजल्यावर त्यांनी आत्मपरिक्षण केलं आणि ते खेळ खेळणं बंद केलं तर उत्तम. माणसाची पुढे उत्क्रांती होईल तसतसे नवे नवे खेळ जन्म घेतीलच. पुढचं पुढे बघूया.

***

भाग २

प्रत्येक अडचणीला उतारा नसतो जसं प्रत्येक आजाराला औषध नसतं. पण म्हणून माणसाने प्रयत्न करायचं सोडून द्यायचं नसतं. प्रयत्न करायचे आणि यश-अपयश जगन्नियंत्यावर सोपवायचं हे जीवन जगण्याचं सूत्र भगवद्गीतेत मांडलेलं आहे. संभाषणाचे सगळेच खेळ काही वाईट नसतात. खेळाडू-खेळाडू प्रकारच्या खेळांत दोन व्यक्ती असतात आणि दोघेही खेळतात. एक व्यक्ती दुसऱ्याला खेळवते असं नसतं. अशा प्रकारचे खेळ जर प्रमाणात खेळले तर चांगलंच असतं. त्यांच्यामुळे खेळाडूंना आनंद मिळतो. त्यांचे ताण तणाव दूर होतात. याउलट खेळाडू-खेळवलेला या प्रकारचे खेळ नुसते वाईटच नसतात, तर कधीकधी फार धोकादायकही असतात. असे खेळ खेळण्यामागचं प्रयोजन चांगलं नसतं. कधीकधी तर ते चांगलंच दुष्ट असतं. अशा खेळाडूंना इतरांना दुःख देण्यात एक प्रकारचा विकृत आनंद मिळतो. जर हा खेळाडू हुशार असेल तर त्याला आपण खेळत असलेल्या खेळाची आणि त्याच्या खेळवलेल्यांवर होणाऱ्या परिणामांची कल्पना असते. पण जर तो हुशार नसेल आणि इतरांचं बघून किंवा पूर्वी स्वतः या प्रकारे खेळवला गेल्यामुळे तो खेळ शिकला असेल तर आपण हा खेळ खेळत आहोत याची कल्पना नसताना तो खेळ खेळतो. अर्थात त्यामुळे त्याची कृती क्षम्य ठरत नाही. खेळ जाणूनबुजून खेळलेला असो की अजाणता, त्याला काबूत आणणं आणि शक्य असेल तर तो खेळला जाणंच थांबवणं हे कसं करायचं हे आपल्याला आता पहायचं आहे.

खेळाडू, खेळवलेले आणि त्रयस्थ प्रेक्षक अशा सर्वांनीही हे पुस्तक वाचावं अशी माझी अपेक्षा आहे. आपण काय करू नये आणि आपल्याला कोणी

खेळवू लागलं तर आपण काय करायचं हे त्रयस्थ प्रेक्षकांना त्यातून समजेल. आपल्या खेळांचं दुष्ट स्वरूप आणि त्यांचे इतरांवर होणारे दुष्परिणाम या पुस्तकाच्या वाचनातून खेळाडूंना कळतील आणि ते स्वतःला सुधारतील अशी कदाचित वेडी आशा बाळगायला हरकत नाही. जर असा परिणाम झाला तर हे जग सर्वांसाठीच अधिक आनंदमय, किंवा किमानपक्षी अधिक सुसह्य होईल. जर असा परिणाम झाला नाही तरी खेळवलेल्यांना त्यांना होणाऱ्या त्रासावर उतारा तर मिळेल. ज्या मंडळींना स्वतःला सुधारण्याची गरज असते त्यांना तसं करावसं वाटत नाही, कारण त्यासाठी खूप प्रयत्न करावे लागतात. उलट ज्या पद्धतीने आयुष्य जात असतं त्याच पद्धतीने ते जाऊ देणं सोपं आणि आनंददायी असतं. स्वतःला सुधारण्यासाठी आत्मपरिक्षण आणि प्रखर अंतःप्रेरणा यांची गरज असते. बहुतेक खेळाडूंकडे या दोन्ही गोष्टी नसतात. त्यामुळे असे खेळाडू हे पुस्तक वाचून सुधारतील असं नाही. पण गुन्हेगार समुपदेश वापरून सुधारला नाही तर त्याला योग्य तो दंड देऊन समाजाची सुरक्षा राखावी लागते. पुस्तकाच्या या भागात आपण संभाषणाच्या विविध खेळांवर काय उतारा योजता येईल ते पहाणार आहोत.

***

'अं...' खेळ

'अं...' खेळ हा तसा फारसा दुष्ट खेळ नाही. खेळवलेल्यांवर त्याचा फारसा वाईट परिणाम होत नाही. आपल्याला काय सांगितलंय ते कळलं नाही असं भासवून जर कामचुकारपणा करण्याचा त्यामागचा उद्देश असेल तर तो खेळवलेल्यांवर किंवा इतरांवर अन्यायकारक ठरतो. कारण खेळाडू जे काम टाळू पहातो ते त्याने केलं नाही तर इतर कोणालातरी करावं लागतंच. त्यामुळे शारिरीक श्रम होतात, वेळेचा अपव्यय होतो, आणि इतर कोणाचंतरी काम करावं लागल्यामुळे मानसिक असमाधानही होतं. असं जर वारंवार होत राहिलं तर शेवटी काम करावं लागणाऱ्याला वैफल्य येतं. तसं होण्यापूर्वीच हा खेळ थांबवणं गरजेचं असतं. हा खेळ थांबवण्याचा सर्वोत्कृष्ट मार्ग म्हणजे खेळाडूबरोबर स्पष्ट आणि निश्चित प्रकारे बोलणं हा असतो.

काय रे, 'अं...' म्हणून माझी फिरकी घेतोस का? तू हुशार आहेस हे मला माहित आहे. उगाच आपण मठु आहोत असं का भासवतोस? की हे काम करायचं नाही? तसं असेल तर स्पष्ट सांग. मग आपण काय करायचं ते बघू.

बहुतेक वेळा हा उपाय रामबाण ठरतो. पण कधीकधी हा खेळाडू महाठक निघतो. वरीलप्रमाणे बोलल्यावर तो उत्तरादाखल परत 'अं...' असं म्हणतो. जर त्याच्यात समंजसपणाचा अभाव दिसला, तर त्याचा खेळ त्याच्यावरच उलटवणं हा चोख उपाय ठरतो. दर वेळी इतरांनाच त्याच्याकडे काम निघावं आणि

त्याला इतरांची गरज कधी पडूच नये असं होण्याची शक्यता नसते. त्याला गरज पडली आणि तो आपल्याकडे आला, की त्याने काय काम आहे ते सांगितल्यावर 'अं...' असं म्हणून निर्बुद्ध चेहरा करून त्याच्याकडे बघत राहिलं की तो वठणीवर येतो.

खेळाडू: अरे, मला ना आज लवकर घरी जायचंय. तू माझे कॉल घेशील का?

खेळवलेला: अं...

खेळाडू: अं...?

खेळवलेला: होय, अं...! फक्त तुलाच काम सांगितल्यावर 'अं...' करता येतं असं नाही. मलासुद्धा ते येतं.

खेळाडू: (थोडा विचार करतो) बरं बरं. कळलं. पुन्हा नाही करणार. आता घेशील माझे कॉल?

खेळवलेला: ठीक आहे, घेईन. पण ही लास्ट वॉर्निंग. पुन्हा जर तू 'अं...' चा प्रयोग केलास तर याद राख, पुढे कधीही तुझ्या अडचणीच्या वेळी उपयोगी पडणार नाही.

***

'इकडून बरं तिकडून' खेळ

वरिष्ठ अधिकारी दोन प्रकारचे असतात - सभ्य आणि सुसंस्कृत किंवा गुंड. सभ्य माणसं साधारणपणे भिडस्थ असतात. त्यांच्याबरोबर कोणी हा खेळ खेळलं तर सभ्यतेच्या मर्यादित रहाण्याची त्यांची सवय त्यांना नडते. जमाना बदललाय, चांगल्याबरोबर चांगलं आणि वाईटाबरोबर वाईट वागलं तरच आपला निभाव लागेल हे त्यांनी समजून घेणं गरजेचं आहे. त्याचबरोबर संयम बाळगणंही गरजेचं आहे. डोकं तापवून घेतलं तर परिस्थितीवरचं नियंत्रण जातं हे 'इकडून बरं तिकडून' खेळ खेळणाऱ्या खेळाडूला नामोहरम करताना ध्यानात ठेवावं लागतं. डॉक्टर बंडू ढग्यांना सरळ कसं करायचं बघा.

विभागप्रमुख: डॉक्टर ढगे, तुम्हाला हा रिपोर्ट उद्यापर्यंत तयार करायचाय.

डॉक्टर बंडू: होय सर. तो खूप महत्वाचा आहे असं मी कॉन्फरन्समध्ये ऐकलं.

विभागप्रमुख: तर मग तुम्ही तो तयार केला असेलच.

डॉक्टर बंडू: फॉर्म एल् आणायला मी स्वतः आज दुपारी हेड ऑफिसला जातो.

विभागप्रमुख: तुम्ही नको जायला. हा फॉर्म एल् घ्या आणि रिपोर्ट आत्ताच्या आत्ता तयार करा.

- डॉक्टर बंडू: अं ... अं ... फॉर्म एल् नाही, फॉर्म एच् म्हणायचं होतं मला.
- विभागप्रमुख: फॉर्म एच् अस्तित्वात नाही. फॉर्म एल् भरून एका तासात माझ्यापुढे हजर करा.
- डॉक्टर बंडू: अं ... अं ... टायपिस्ट चहाला गेलीय. ती आली की मी तिला प्रिंटर दुरुस्त झाला का विचारतो.
- विभागप्रमुख: प्रिंटर नको. हाताने भरा.
- डॉक्टर बंडू: सर, उद्या आणि परवा माझी ओ.टी. आहे. खूप सिरियस पेशंट ऑपरेशनसाठी आहेत. तेरवापासून मी या कामाला लागतोच.
- विभागप्रमुख: डॉक्टर ढगे, एका तासात मला रिपोर्ट मिळाला नाही तर मी तुमच्या नावावर मेमो काढीन आणि तुमच्या गोपनीय अहवालात तशी नोंद करून तुमची विभागीय चौकशी सुरू करीन. लक्षात आलं का तुमच्या?

डॉक्टर बंडू हुशार आहेत. माघार कधी घ्यायची हे त्यांना समजतं. खेळ आवरता घेऊन ते एका तासात रिपोर्ट बनवतात, आणि या वरिष्ठांबरोबर हा खेळ खेळण्यापूर्वी दहा वेळा विचार करतात, एवढा हा उपाय जालिम आहे.

***

'उद्गार' खेळ

'उद्गार हा एक निरुपद्रवी खेळ आहे. आपलं कोणी तरी ऐकावं असं प्रत्येकाला वाटतं. काही वेळा ती एक गरज बनते. जर कोणी खेळाडू ती पूर्ण करत असेल तर त्यात वाईट ते काय? खरं तर 'उद्गार' खेळ संभाषणात ऐकून घेण्याच्या कलेची प्राथमिक गरज आहे. संभाषणात स्वतःला काय बोलायचं ते बोलून घेण्यापेक्षा समोरचा काय बोलतो ते नीट ऐकणं जास्त महत्वाचं असतं. पण फक्त समोरच्यालाच बोलतं ठेवायचं असा प्रकार सुरू झाला की तो खेळ बनतो. बऱ्या हृदयाची माणसं समोरच्याची मानसिक गरज भागवायच्या उद्देशाने हा खेळ खेळतात. लबाड किंवा पाताळयंत्री माणसं समोरच्याला बोलतं ठेवून माहिती काढून घेतात आणि मग योग्य ठिकाणी या माहितीच्या जोरावर चाव्या मारून आग लावतात.

आयुष्यात आपलं मन मोकळं करणं थोडंफार गरजेचं असलं तरी ते एकमेव उद्दिष्ट कधीच असू शकत नाही. ऐकणाऱ्याचा संभाषणात उत्कट सहभाग असणं आवश्यक असतं. त्यासाठी त्याला संभाषणाच्या विषयाची सखोल माहिती असावी लागते, त्यावर योग्यायोग्यतेचा विचार करता यावा लागतो आणि मग त्यावर योग्य तो अभिप्राय देता यावा लागतो. या सर्व गोष्टी शंभर टक्के जमणं कठीण असतं. त्या मानाने काहीही ठोस असे प्रयत्न न करता 'उद्गार' खेळ खेळून वेळ काढता येतो. ज्या गरजू खेळवलेल्यांना खेळाडूची दयाबुद्धी आणि कनवाळूपणा यांतला फरक समजत नाही त्यांना या खेळात स्वतःला खेळवून घेणं चालण्यासारखं असतं. पण ज्या व्यक्तींना हा फरक समजतो आणि संभाषणातून थोड्याशा मानसिक समाधानापलिकडे काहीतरी हाती लागावं अशी इच्छा असते त्यांनी 'उद्गार'

खेळाच्या खेळाडूंना टाळून योग्य प्रकारे संभाषण करू शकणाऱ्यांना निवडावं हे उत्तम.

जर 'उद्धार' ह्या खेळाचा खेळाडू आगलाव्या असेल तर त्याला पूर्णपणे टाळणं योग्य. जर ते शक्य नसेल तर त्याच्या मन मोकळं करण्याचा मोह कटाक्षाने टाळावा.

***

'हं' खेळ

'हं' हा खेळ खेळाडू-खेळाडू या प्रकारचा खेळ आहे. अलिखित अशा एकमेकांच्या संमतीने तो खेळला जातो. एकमेकांना पूरक अशा संबंधामध्ये हा खेळ रंगतो. एकमेकांच्या कमकुवतपणाची किंवा कमतरतेची पूर्ण जाणीव असून त्याचा परिणाम परस्परसंबंधांवर होऊ न देता खेळायचा हा खेळ आहे. ज्या अर्थी काही मोठा उपद्रव न होता आयुष्य पुढे सरकत असतं, त्या अर्थी हे परस्पर संबंध बदलण्याची फारशी गरज नाही असं म्हणता येतं. खरं तर ही योग्य परिस्थिती नाही. संभाषणात 'हं' पलिकडे बरंच काही म्हटलं जावं. पण नवरा-बायकोमधली एक व्यक्ती शांत स्वभावाची असेल, किंवा ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनामुळे शांत स्वभावाची झाली असेल, तर तिला शांत राहू देण्यात काही वाईट नाही. जर या खेळाडूची इच्छा झाली तर तो हा खेळ खेळायचं थांबवून संभाषणात सक्रिय सहभाग घेऊ शकतो. जर त्याच्या मते तो विषय संभाषणासाठी योग्य नसेल आणि करण्यासारख्या इतर गोष्टी त्याच्याकडे असतील तरच तो हा खेळ खेळतो. त्याच्या समोरच्या व्यक्तीला तो हा खेळ खेळतोय याची बऱ्याचदा कल्पना असते, पण त्याच्याबद्दल तिची काही तक्रार नसते. या दोघांचं एकत्र आणि स्वतंत्रपणे असं समुपदेशन केलं, तर या खेळावर मात करता येते. पण मला वाटतं त्यासाठी खर्च होणारा वेळ आणि पैसा अनावश्यक ठरेल.

***

'एकभाषण' खेळ

'एकभाषण' हा खेळ खेळवलेल्यासाठी काही फारसा आल्हाददायक नसतो. परमेश्वराने प्रत्येकाला मन आणि बहुतेक जणांना बोलण्याची क्षमता दिलेली असते. बोलणं हा आपला जन्मसिद्ध हक्क आहे याची प्रत्येकाला जाणीव असते किंवा किमानपक्षी त्याचं वर्तन तरी तसं असतं. जर कोणी या हक्काची पायमल्ली केली तर ते माणसाला आवडत नाही. हा खेळ थांबवण्याचे अनेक मार्ग आहेत. त्यांतला सर्वात ढोबळ पण अतिशय परिणामकारक मार्ग म्हणजे खेळाडूला गप्प करणं. हा मार्ग किती चांगला परिणाम घडवून आणतो पहा. या उदाहरणात अ ही व्यक्ती एकभाषण हा खेळ खेळतेय.

ब: आज आपण आपली कार्यसाधकता कशी वाढवता येईल याचा विचार करण्यासाठी जमलो आहोत.

अ: खरं तर आपली कार्यसाधकता काही वाईट नाहीये. पण आपण आपल्यात नेहमीच सुधारणा करू शकतो. गेल्या वर्षी आपलं ठीक चाललं होतं, पण विक्रीचं प्रमाण थोडं कमी होतं.

क: पण विक्रीचे आकडे तर...

अ: (मोठ्या आवाजात क चा आवाज दाबून टाकत) विक्रीचे आकडे ही आपल्यासारख्या कंपनीची कार्यक्षमता तपासून पहाण्याची सर्वात योग्य पद्धत आहे. जर आपण आपले गेल्या पाच वर्षांचे विक्रीचे आकडे तपासून पाहिले ...

कः मला तेच म्हणायचंय...

अः शू! (क हबकतो आणि गप्प बसतो) विक्रीचे आकडे आपल्याला खूप माहिती देतील. आपण कोणालातरी आपले गेल्या पाच वर्षांचे विक्रीचे आकडे काढायला सांगूया. ते नुसते नजरेखालून घातले तरी पुरे. माझी खात्री आहे की त्यांचं पृथक्करण करायचीही गरज पडणार नाही इतके ते आकडे बोलके असतील.

कः अ, गप्प बस. तू खूपच बोलतोयस. विक्री हा तुझा प्रांत नाही. एच्. आर्. हा तुझा प्रांत आहे. जेव्हा एच् आर् शी संबंधित विषय असेल, तेव्हा आम्ही तुझं मत विचारू.. (अ तत्काळ गप्प होतो)

'ए गप्प बस' हा जालिम उपाय आहे खरा, पण तो सभ्य समाजात आणि कंपनीच्या मिटिंगमध्ये तेवढा चपखल बसत नाही. जरी अ चं वागणं चीड आणणारं असलं तरी त्याच्याबरोबर त्याच पद्धतीने वागणं सभ्य वर्तनात मोडत नाही. परस्परसंबंध बरे नसले तरी ते इतक्या जाहीरपणे सांगण्याची गरज नसते. बचेअरमन असलेल्या मिटिंगमध्ये अ चा हा खेळ किती प्रभावीपणे थांबवला जातो पहा.

बः आज आपण आपली कार्यसाधकता कशी वाढवता येईल याचा विचार करण्यासाठी जमलो आहोत.

अः खरं तर आपली कार्यसाधकता काही वाईट नाहीये. पण आपण आपल्यात नेहमीच सुधारणा करू शकतो. गेल्या वर्षी आपलं ठीक चाललं होतं, पण विक्रीचं प्रमाण थोडं कमी होतं.

बः (अ च्या खांद्याला स्पर्श करतो आणि त्याच्या कानात कुजबुजतो) हे बघ अ,

अशा गोष्टींसाठी आता आपल्याकडे वेळ नाहीये आणि हे तुझं क्षेत्र नाहीये. मिटिंगच्या शेवटी जेव्हा एच्. आर्. शी संबंधित बोलणं होईल तेव्हा आपण तुझं मत विचारात घेऊ. मधल्या काळात मी तुला जे न्यूजलेटर बनवायला सांगितलं होतं त्याच्यावर तू का काम करत नाहीस?

अ आणि ब सोडून इतर कोणालाही हे ऐकू जात नाही. अशा प्रकारे अ ची अब्रू जात नाही. अ गप्प बसतो आणि खेळाच्या अडथळ्याशिवाय मिटिंग सुरळीतपणे पार पडते. चेअरमनने ही गोष्ट आणखी दोन-तीन वेळा केली की अ या समूहासमोर हा खेळ खेळायचा थांबतो.

पण जर चेअरमन खंबीर नसेल तर अ सारख्या माणसांना काबूत ठेवणं त्याला जमत नाही. अशा परिस्थितीत हे काम इतर मंडळींना करावं लागतं. ही गोष्ट तेवढी कठीण नाही. हा खेळ फक्त अ च खेळू शकतो असं नाही. जर अ चा आवाज मोठा असेल तर इतर कोणाचा आवाज त्याहून मोठा असू शकतो. पुरुषापेक्षा स्त्रीचा आवाज वरच्या पट्टीतला असतो. जर एखादी स्त्री मोठ्या आवाजात बोलू शकत असेल तर अ चा आवाज सहज लुप्त करू शकते. दर वेळी अ ने बोलण्यासाठी तोंड उघडलं की अशा स्त्रीने उच्चरवात काहीतरी बोलावं, जेणेकरून अ चा आवाज इतर कोणालाही ऐकू येणार नाही. जर तिने हे काम चोख केलं तर आपण काय बोलतो हे अ ला स्वतःलाच ऐकू येणार नाही. जर त्याने दृढगतीने बोलणं, मोठ्याने बोलणं, शू म्हणणं, मध्ये मध्ये अडथळा आणणं वगैरे उपाय करण्याचा प्रयत्न केला तर तिने त्याच्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून आपलं बोलणं चालू ठेवायचं आणि तो जेव्हा थंड पडेल तेव्हाच थांबायचं. ती थांबल्यावर त्याने जर परत बोलायला सुरुवात केली तर तिने जोर करून त्याला परत नामोहरम करायचं.

अशा स्त्रीची या कामासाठी निवड अतिशय विचारपूर्वक आणि चोखंदळपणे करावी लागते, अन्यथा ती या खेळाला चटावण्याचा धोका असतो. मग अशा स्त्रीला थांबवण्याचा एकमेव मार्ग 'ए गप्प बस' हाच उरतो.

***

'दगडी भिंत (स्टोनवॉल)' खेळ

'दगडी भिंत (स्टोनवॉल)' हा एक जबरदस्त तगडा खेळ आहे. तो नापसंती दर्शवतो. तो आत्मसंतुष्टतेतून दुसऱ्याला दूर ठेवण्याकडे असलेला कल दर्शवतो. जेव्हा बोलणाऱ्याला आपण बोलण्याच्या आणि समोरच्याने ते ऐकण्याच्या आपल्या अधिकाराची पूर्ण जाणीव असते, तेव्हा समोरच्याने 'दगडी भिंत' खेळ खेळल्यास बोलणाऱ्याला अतिशय क्लेश होतात.

नवरा-बायकोच्या मध्ये जेव्हा हा खेळ खेळला जातो तेव्हा त्यांचे परस्परसंबंध इतके नकारात्मक झालेले असतात की जरी ती दोघं एका घरात रहात असली तरी ती समांतर अशी वेगळी वेगळी आयुष्य जगत असतात. घटस्फोट घेऊन एकमेकांपासून दूर होण्याच्या स्थितीला हा संसार पोचलेला असतो. तसं जर त्यांनी केलं नाही तर आपलं दुःखी कष्टी जीवन कसंबसं रेटत रहाणं एवढंच त्यांच्या हातांत उरलेलं असतं. घडणाऱ्या गोष्टींवर दोघांचाही ताबा नसतो. आपल्या एके काळी आनंदी असणाऱ्या संसाराला आता हे ग्रहण कशामुळे लागलय हे त्यांनी समजून घ्यावं लागतं. तसं झालं तरच त्यांना त्यावर उपाय शोधण्यासाठी प्रयत्न करता येतील.

हे पुस्तक वाचून अशी माणसं विवाह समुपदेशकाकडे जाण्यास उद्युक्त होतील. त्यांना बरंच आत्मपरिक्षण आणि खडतर प्रयत्न करावे लागतील. साध्यासुध्या प्रयत्नांनी किंवा पुस्तक वाचून थांबवता येणारा हा प्रकार नाही.

***

'दुहेरी एकभाषण' खेळ

'दुहेरी एकभाषण' हा एक खेळाडू-खेळाडू प्रकारचा खेळ आहे. तो सहसंमतीने खेळला जातो. आणि तो खेळल्यामुळे दोन्ही खेळाडूंना आनंद मिळतो. त्यामुळे तो थांबवण्याचं काहीच कारण नाही. खरं तर खेळाडूंच्या, प्रेक्षकांच्या नव्हे, आनंदासाठी खेळल्या जाणाऱ्या इतर कोणत्याही खेळासारखा तो असतो. जर हे इतर खेळ समाजाने स्विकारले आहेत तर या खेळावर टीका करण्याचा किंवा तो थांबवण्याचा प्रयत्न करण्याचा आपल्याला काय अधिकार आहे?

जर पत्नी आणि तिची मैत्रीण हा खेळ खेळत असताना पती तिथे हजर असेल तर संसाराचा एक भाग म्हणून त्याने तो स्विकारावा. पसंत नसलेल्या त्याच्या काही गोष्टी त्याची पत्नी स्विकारतेच ना? लग्न आणि संसार म्हटला की कुठे ना कुठे तडजोड आलीच. जर पती काही महत्वाचं काम करत असेल आणि त्याला या खेळाचा त्रास वाटत असेल तर त्याने चंबूगबाळं उचलून दुसऱ्या खोलीत जावं आणि त्या मैत्रीणींना खेळायला मोकळं मैदान द्यावं. जर पत्नीच्या मैत्रीणीचा पतीही हजर असेल, तर चौघांना मिळून 'फुल्लीचे संभाषण' ह्या खेळाचा आनंद लुटायला हरकत नाही.

***

'फुल्लीचे संभाषण' खेळ

'फुल्लीचे संभाषण' हा खेळही खेळाडू-खेळाडू या प्रकारात मोडतो. फरक येवढाच की त्यात दोन किंवा अधिक खेळाडूंच्या जोड्या एकाच वेळी खेळत असतात. तसा तो निरुपद्रवी खेळ आहे. खेळणारी सर्व मंडळी आनंदात असतात. त्यामुळे हा खेळ चालू राहू देणं योग्य असतं.

खेळाडूंची बैठकयोजना केवळ योगायोगाने चुकीची झाल्यामुळे ही फुल्लीसारखी रचना उद्धवते. कदाचित त्याचं कारण योगायोग नसून 'वामांगी रखुमाई' बसण्याचा प्रघात असावा. अशा परिस्थितीत जोड्यांतील पुरुष एकमेकांसमोर आणि स्त्रिया एकमेकांसमोर बसतील अशी व्यवस्था यजमान किंवा यजमानीणबाईंनी करावी. त्यायोगे बोलणाऱ्यांच्या ध्वनीलहरी एकमेकांना छेदून जाणार नाहीत आणि आपला संभाषणातला जोडीदार काय म्हणतोय ते ऐकण्यासाठी कानांना ताण द्यावा लागणार नाही. जोडीदाराला ऐकू जावं म्हणून मोठ्या आवाजात बोलण्याचं प्रमाण कमी होईल आणि शेजारपाजारच्यांना आपल्या आवडीचे टीव्हीचे प्रोग्राम बघतांना त्रास होणार नाही. जर त्यांच्या घरात अंधरुणाला खिळलेली व्यक्ती किंवा परिक्षेसाठी अभ्यास करणारी मुलं असतील तर मात्र या खेळामुळे होणारा त्रास थांबवणं केवळ परमेश्वरालाच जमेल, कारण 'तुमचा आवाज जरा कमी करा' असं शेजाऱ्यांना सांगणं बहुतेक माणसांना प्रशस्त वातत नाही.

***

'भरताड खेळ'

'भरताड' खेळ ही एक लकब असते आणि वापरलेले शब्द संसदीय असतात तोवर सगळं ठीक असतं. जर एखाद्या शिक्षकाला एखादा शब्द किंवा 'खरं तर' सारखा शब्दसमूह त्याची गरज नसताना त्याच्या भाषणात वारंवार वापरावासा वाटत असेल तर त्याचे विद्यार्थी 'मोजण्या' चा खेळ सुरू करू शकतात. आपल्या शिक्षकाने तो शब्द किंवा शब्दसमूह आज किती वेळा वापरला हे मोजून तास संपला की एकमेकांना सांगण्यातला आनंद और असतो. जर त्यांनी वर्षभरातील प्रत्येक दिवसाचे आकडे गोळा केले आणि त्यांचा आलेख काढला तर त्यांच्या शालेय किंवा महाविद्यालयीन आयुष्यावर बेतलेल्या कात्रणांच्या वहीत मोलाची भर पडू शकते. पण या गोष्टीवर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे अभ्यासाकडे पूर्ण दुर्लक्ष होण्याचा धोका उद्भवतो. या एकमेव कारणास्तव या खेळाडूने आपला खेळ सोडणं गरजेचं ठरतं. आपली शिकवण्याची पद्धत सुधारण्यासाठी त्याने अन्य शिक्षकांची मदत घ्यावी, शिक्षणकलेची पुस्तकं वाचावी, किंवा त्यावर बेतलेली एखादी कार्यशाळा किंवा चर्चासत्र यात भाग घ्यावा.

शिकवणं हे एक शास्त्र आहे, जे बी.एड्. आणि तत्सम कोर्सेसमध्ये शिकवतात. वैद्यकीय किंवा तंत्रशिक्षणासाठी शिक्षकांना असे कोर्स अनिवार्य नसतात. त्यांना वर उद्धृत केलेल्या विविध मार्गांची मदत घेणं गरजेचं ठरतं. या दृष्टीने दोन गोष्टी मला खूप उपयुक्त वाटतात. एक म्हणजे सूक्ष्मशिक्षणतंत्र. अख्ख्या भरलेल्या वर्गाला जो विषय शिकवायचा असेल तो फक्त चार-पाच जाणत्या शिक्षकांसमोर शिकवायचा. मग तो शिक्षक शिकवताना कुठे कमी पडला त्याचा त्या जाणत्या शिक्षकांनी उहापोह करायचा. हा उहापोह सकारात्मक पद्धतीने केलेला

असल्यामुळे त्यांनी निर्देशित केलेल्या तृटींबद्दल राग मानायचा नाही, उलट त्या दुरुस्त करण्याच्या दृष्टीने पावलं उचलायची. दुसरी गोष्ट म्हणजे त्या शिक्षकांचं शिकवणं व्हिडिओ कॅमेऱ्याने मुद्रित करायचं. मग त्याने स्वतः ते पहायचं आणि ऐकायचं. त्रयस्थ दृष्टीकोनातून स्वतःकडे पाहिलं की सुधारणा पटकन होते. ही पद्धत फक्त होतकरू शिक्षकांनाच नव्हे तर आपलं बोलणं सुधारण्याची इच्छा असणाऱ्या इतर माणसांनाही उपयुक्त ठरावी.

स्वतःची रांगडी प्रतिमा उभी करण्यासाठी एखादा तरुण पोरगा हा खेळ खेळत असेल तर मात्र गोष्ट खूपच गंभीर थराला पोचलीय हे समजून चालावं. हे उदाहरण पहा ना.

"अरे सकाळी सकाळी माXXXद कुठे आलास तू? मी तर भेंXद इतक्या लवकर उठायचं म्हटलं तर एकदम ऑफच होतो. च्याXला झोप तर पुरी व्हायला पाहिजे ना भोXXच्या."

आपल्या बरोबरच्या दुसऱ्या पोराला, मित्रत्वाचं संभाषण करताना अवघ्या तीन वाक्यांत आई-वहिणीवरून चार शिव्या ऐकवणं हे काही शहाणपणाचं लक्षण नाही. संभाषण कर्ता अशिक्षित आणि असंस्कृत असावा असं समजायला काहीच हरकत नाही. ज्याच्याबरोबर संभाषण चालू आहे तो जरी स्वच्छ आणि शुद्ध भाषा वापरत असेल तरीही या खेळाडूच्या भाषेत काही फरक पडत नाही. बसस्टॉप, रेल्वेस्टेशन, शाळा-कॉलेजचा कट्टा, बस, रेल्वे अशा सर्व ठिकाणी हा खेळाडू असंच बोलतो. आजूबाजूला मुली किंवा स्त्रिया असल्या तरीही त्याच्या

भाषाशैलीत काही फरक पडत नाही. उलट त्यांच्यावर आपल्या रांगड्या व्यक्तीमत्वाची छाप पडेल अशा भ्रमात तो असतो. अशा भाषेमुळे त्या उत्तेजित किंवा स्तिमित होत नाहीत तर उलट त्यांना हे किळसवाणे वाटते याची त्याला कल्पना नसते. कदाचित देखणं व्यक्तिमत्व, रुबाबदार कपडे, शुद्ध भाषा, हुशारी आणि पैसा या इतरांवर छाप पाडणाऱ्या गोष्टींचा त्यांच्याकडे अभाव असल्यामुळे तो या खेळाकडे वळलेला असू शकतो. या खेळाडूला मानसोपचारांची नितांत गरज असते. अशा व्यक्ती हे पुस्तक वाचण्याची फारशी शक्यता नाही. आणि जरी त्यांनी ते वाचलं तरी हा सगळा प्रकार काय आहे हे त्यांना समजेल असं वाटत नाही. ज्या अर्थी परमश्वरानेच अशा व्यक्तींनाही निर्माण केलेलं असतं त्या अर्थी जगाला त्यांचाही काहीतरी उपयोग असणारच. म्हणून त्यांना तडीपार करून टाकणं किंवा गोळी घालून ठार करणं हा या खेळावरचा उपाय ठरू शकत नाही. तसं कायद्याच्या चौकटीत बसतही नसावं. कदाचित वाढत्या वयानुसार हा खेळाडू सुधारेलही. तोपर्यंत त्याला टाळणं श्रेयस्कर. जर आपण सामाजिक बांधिलकी म्हणून अशा खेळाडूंचं समुपदेशन करून त्यांना या खेळापासून परावृत्त करू इच्छित असाल, तर अवश्य प्रयत्न करा. त्यासाठी माझ्या सदिच्छा तुमच्याबरोबर सदैव असतील.

***

'अहम' खेळ

'अहम' खेळात खेळवलेली मंडळी चिडतात, त्रस्त होतात किंवा थोडक्यात सांगायचं तर पकतात. संभाषणात प्रत्येकाला स्वतःचा न्याय्य हिस्सा हवा असतो. जेव्हा तो हिस्सा नाकारला जातो तेव्हा माणसाला राग येतो. जर प्रेमी युगुलातली एक व्यक्ती हा खेळ खेळत असेल तर प्रेमाचा रंग गहिरा असेपर्यंत खेळवलेल्याला आनंदच वाटत रहातो. पण या खेळामुळे प्रेम अकाली ओसरण्याचा धोका असतो. हे उदाहरण सोडून इतर सर्व व्यक्तींसाठी या खेळाला उतारा शोधणं निकडीचं असतं. अशा खेळाडूपासून दूर पळणं हा एक मार्ग आहे. पण आयुष्यात येणाऱ्या अडचणींना तोंड देऊन त्यांच्यावर मात करणं आणि तसं करताना आनंदात असणं यात पळून जाण्याला स्थान नसतं. या खेळाडूंना कसं तोंड द्यायचं बघा.

नीना: मी माझ्या सासूला अगदी कंटाळलेय. मी केलेल्या प्रत्येक गोष्टीत ती वाईट शोधत असते.

बीना: तू ऐकू नकोस तिचं. मी नाही ऐकत माझ्या सासूचं. माझी सासू तर तुझ्या सासूच्या दसपट त्रासदायक आहे. पण मी तिला अजिबात भाव देत नाही. जर का तिने ... वगैरे... वगैरे...

नीना: होय ग. पण मी माझ्या सासूबद्दल बोलत होते. तिच्याबद्दल मी पुढे बोलू का?

'अहम' खेळाचा खेळाडू अशा उत्तराने गप्प होतो. खेळवलेला आता संभाषणात आपला न्याय्य हिस्सा घेऊ शकतो. पण हे सगळं तात्पुरतं असतं. कुत्र्याचा शेंपटासारखा हा खेळाडू परत मूळपदावर जातो. तो जेव्हा जेव्हा असं करतो तेव्हा तेव्हा त्याला आपल्या न्याय्य हक्काची जाणीव करून देऊन मार्गावर आणावं लागतं.

'मी सोन्याचा' खेळ

स्वतःच्या मोठेपणाविषयी भ्रामक कल्पना असणारी माणसं 'मी सोन्याचा' हा खेळ खेळतात. या खेळाडूंना जबरदस्त ताकद आणि इतरांवर संपूर्ण ताबा या गोष्टी स्वतःकडे असाव्या असं तीव्रतेने वाटत असतं. आपल्या या सर्वोच्च स्थानाला कोणी धक्का लावतंय असं वाटलं की ते चवताळतात. या खेळाचे बहुतेक खेळाडू मेगॅलोमॅनिया या मानसिक विकृतीचे रुग्ण नसले तरी त्याच पंथातले असतात. हे खेळाडू धोकादायक मात्र नसतात. ते फक्त बोलतात, करत काहीच नाहीत. जर खेळवलेली व्यक्ती शहाणी असेल तर तिला या खेळाडूंच्या बोलण्यातली अतिशयोक्ती किंवा असत्य उमगतं. शहाणी माणसं अशा खेळाडूंना सहन करतात किंवा त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतात. त्यांना सुधारण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा हा मार्ग सोपा असतो. बाकीची लोकं मात्र फसतात. ती या खेळाडूंचं म्हणणं भक्तीभावाने ऐकतात. त्यांनी सांगितलेल्या गोष्टी म्हणजे अंतिम सत्य होय असा ग्रह करून घेणारी माणसंही असतात. अशा माणसांचे संबंधित गोष्टींबदलचे निर्णय चुकीचे ठरण्याची आणि त्यामुळे नुकसान होण्याची खूप भीती असते. हे खेळाडू म्हणजे समाजाला असलेला एक धोकाच म्हटला पाहिजे. ते समाजाला हळूहळू का होईना पोखरतात आणि नासवतातही. त्यांना हा खेळ खेळण्यापासून थांबवण्यात समाजाचं भलं असतं. प्रोफेसर बंडोपंतांना या खेळात कसं हरवायचं पहा.

साने: मग तो उठला आणि सरळ निघून गेला.

माने: असं? हे जरा विचित्र वाटतं.

साने: जरा का? फारच विचित्र वाटतं. आम्ही सगळे गोंधळलो.

- बंडोपंतः अशा वागण्याला असणारी तुमची प्रतिक्रिया अगदी अनुरूप होती.
- सानेः ते सगळं येवढ्या पटकन झालं की कोणाला उठून त्याला थांबवायचं सुचलंच नाही.
- मानेः असं?
- सानेः हो ना! खरंच, कोणी असं मिटिंगमधून एक अक्षरही न बोलता उठून जाऊ शकतं?
- बंडोपंतः अशा घटना मधून मधून घडत असतात. थॉमस हूवरने पदभार स्विकारल्यावर केलेल्या पहिल्या भाषणात त्याचा उल्लेख केला होता.
- मानेः थॉमस हूवर? बेंजामिन फ्रँकलिनचा शोफर? त्याला येवढी विद्वत्ता असेल असं मला वाटलं नव्हतं.
- बंडोपंतः अं... नाही. तो बेंजामिन फ्रँकलिनचा सेक्रेटरी होता.
- मानेः चला हो. काहीतरीच सांगताय. रुडी विल्सन बेंजामिन फ्रँकलिनचा सेक्रेटरी होता.
- बंडोपंतः अं...

लोणकढ्या थापा मारून आपल्या विद्वत्तेचं भ्रामक जग निर्माण करण्यात बंडोपंत उस्ताद. त्यांच्यापेक्षा जास्त लोणकढी त्यांच्याहून जास्त आत्मविश्वासाने मारली तर ते नक्की चीत होतात. एकदा का त्यांना अस्मान दाखवलं की ते पुन्हा या मंडळींसमोर हा खेळ खेळत नाहीत. जर त्यांना पुनःपुन्हा अस्मान दाखवलं तर ते हा खेळ खेळायचे कायमचे बंद होतात.

'बोलेन ते सत्य' खेळ

जर 'बोलेन ते सत्य' खेळ एखादा खेळाडू एकाच माणसाबरोबर खेळत असेल आणि सत्य या दोघांमुळेही बदललं जाण्याची सुतराम शक्यता नसेल तर या खेळाला थांबवलं नाही तरी चालतं.

उदाहरणार्थ "टेस्ट मॅच, ५० ओव्हर, २० ओव्हर, वन डे अशा सगळ्या प्रकारचा क्रिकेटच्या सगळ्या मॅचेस बुकींनी फिक्स केलेल्या असतात" असं छातीठोकपणे कोणी म्हटलं, तर ते खरं असो किंवा खोटं असो, खेळाडू आणि खेळवलेला अशा दोघांनाही काही त्रास नसतो. पण जर एखाद्या गोष्टीवर निर्णय घ्यायचा असेल आणि त्या निर्णयावर बरंच काही अवलंबून असेल तर मात्र जर कोणी हा खेळ खेळायला सुरुवात केली तर त्याला युद्धपातळीवर थांबवावं लागतं. जर बॉसच हा खेळ खेळत असेल आणि घेतलेल्या निर्णयाची पूर्ण जबाबदारी त्याच्यावरच असेल तर इतर मंडळी सुरक्षित तरी रहातात. पण बहुतेक वेळा जर गोंधळ झाला तर लटकवण्यासाठी बळीचा बकरा ठरवलेला असतो. नुकसान तर होतंच. त्यामुळे हा खेळ थांबवणं सर्वच बाजूंनी हितावह ठरतं. हे कसं करायचं पहा.

कार्यकर्ता: साहेब, दौरा चांगला झाला का?

बंडोपंतजी: ठीक होता. पण आम्ही उतरलो होतो ते हॉटेल एकदम बेकार होतं. तिथलं जेवण भिकार होतं. एसी टुकार होता. अरे, आम्ही इलेक्ट्रिक रेझर लावायचा म्हटलं तर इलेक्ट्रिक

वाँल सॉकेट चुन्याने भरून काढलेली होती.

कार्यकर्ता: साहेब, तो चुना नसणार. आम्ही वायरिंग करताना बघतो. स्वस्तातली सॉकेट लावली की त्यांतलं अॅल्युमिनियम सफेद जंग पकडतं, ते असणार ते.

बंडोपंतजी: चल रे. येवढे पावसाळे काढले, आम्हाला काय चुना ओळखता येत नाही काय? चुनाच तो. असली चुना भरणारी माणसं आम्ही बरोबर ओळखून आहोत.

कार्यकर्ता: साहेब, आपण म्हणता ते बरोबरच असणार. पण आपल्या तळघरात अशी सॉकेट आहेत आणि त्यांची भोकं अशाच पांढऱ्या पदार्थाने भरलेली आहेत. त्याचं रासायनिक पृथक्करण करून घेऊ का?

बंडोपंतजी: अं? नको. उगाच नको त्या गोष्टींवर खर्च करायचा नाहीये आपल्याला. आपण टेंडर भरलं होतं त्याचं काय झालं ते सांग मला.

जर कोणी खंबीरपणे उभं ठाकलं आणि आपण कदाचित हूरू असं जाणवलं की हे खेळाडू माघार घेतात. नम्र पण ठामपणे त्यांचं चुकीचं म्हणणं खोडून काढावं लागतं. हॉटेलातल्या सॉकेटांत चुना होता हे मान्य केलं की हा खेळाडू हा खेळ खेळायला आणखी चटावतो हा धोका तर आहेच, पण उद्या तो बेसमेंटमध्ये गेला तर आपल्या सॉकेटांमध्ये चुना कोणी भरला म्हणून बोंबाबोंब करण्याचा धोकाही आहे. चार पाच वेळा अशा खेळाडूचं म्हणणं पद्धतशीरपणे खोडून काढलं

की बहुधा तो हा खेळ खेळायचा थांबतो. पण जर त्याचं खेळणं चालूच राहिलं तर त्याला त्याचं मत कागदोपत्री नमूद करायला सांगावं लागतं. हे उदाहरण बघा.

बंडोपंतजी: आपला विद्युतपुरवठा वारंवार खंडित होतो, कारण आपलं वायरिंग कमी प्रतीची वायर वापरून केलेलं आहे. ती बदलून चांगल्या प्रतीची वायर टाका. मग बघा हा त्रास थांबतो की नाही ते.

इंजिनिअर: साहेब, मला वाटतं आपण एकाच वेळी उच्च दाबाची अनेक उपकरणं वापरतो. त्यामुळे बराच विद्युतपुरवठा एकदम खेचला जातो. आणि तो ताण न झेपल्यामुळे विद्युतपुरवठा खंडित होतो. आपण वेगवेगळ्या खोल्यांचं वायरिंग वेगवेगळं केलं पाहिजे आणि प्रत्येक खोलीला वेगळा फ्यूज किंवा ट्रिपर लावला पाहिजे. माझ्या अहवालात मी तसं नमूद केलं आहे.

बंडोपंतजी: चल रे. काय मूर्खपणा आहे हा. वायर बदला आणि बघा.

इंजिनिअर: ठीक आहे साहेब. आपल्या शेऱ्याची तशी नोंद करून मी वर्क ऑर्डर काढतो आणि आपल्या सहीला ठेवतो. आपली सही झाली की काम करून घेतो.

कागदोपत्री असलेल्या नोंदीप्रमाणे संपूर्ण जबाबदारी आपल्यावर असेल हे लक्षात आलं आणि आपला इलेक्ट्रिकल इंजिनिअर म्हणत होता तसं न केल्यामुळे प्रचंड तोटा झाला हे समोर आलं तर मोठा गोंधळ होईल हे डोक्यात शिरलं की बंडोपंतजी माघार घेतात. जर आपल्या तोंडी आदेशानुसारच काम करून घ्या,

आपण सही वगैरे करणार नाही असा पवित्रा जर बंडोपंतजींनी घेतला तर इंजिनिअरसमोर दोन पर्याय रहातात. पहिला म्हणजे बंडोपंतजींबरोबर होणारं प्रत्येक संभाषण मोबाईल फोनवर ध्वनीमुद्रित करून ठेवायचं, जे पुढे कामास येईल. दुसरा पर्याय म्हणजे आपण एक दिवस बळीचा बकरा ठरणार अशी मनाशी खूणगाठ बांधायची आणि नवी नोकरी शोधायची.

'साधं येवढंपण' खेळ

'साधं येवढंपण' हा खेळ खेळणारी माणसं वैफल्यग्रस्त असतात. त्यांची स्वतःची कुवत कमी असते. आपण यशाच्या पायऱ्या चढू शकणार नाही याची त्यांना जाणीव असते. ज्या माणसांकडे बरंच काही आहे त्यांचा त्यांना मत्सर वाटत असतो. आपलं नशीब फुटकं म्हणून त्यांचा नियतीवर राग असतो. आपल्यावर दैवाने केलेल्या अन्यायाचा त्यांना बदला घ्यायचा असतो. यशस्वी वाटणाऱ्या माणसांना कःपदार्थ लेखलं की आपण त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहोत असं ते स्वतःच्या मनासमोर सिद्ध करत असतात. त्यांचा हा न्यूनगंड आणि त्यामुळे होणारं त्यांचं आक्रमक वर्तन दुरुस्त करणं हे खेळवलेल्याला शक्य होत नाही. त्यांच्या अरे ला कारे म्हणणं शक्य असतं. पण त्यामुळे त्यांचं मानसिक संतुलन दुरुस्त होत नाही, उलट चिघळतं. ते दुरुस्त करण्यासाठी त्यांना मानसोपचारतज्ज्ञाला भेटून उपचार करून घावे लागतात. दरम्यानच्या काळात खेळवलेल्यांच्या मनाच्या शांतीसाठी हे खेळ तात्पुरते कसे थांबवायचे ते पाहूया.

पोस्टातला क्लर्क: हे रजिस्टर ए.डी.चं कार्ड कसं लावलंय. साधं रजिस्टर ए.डी.पण करता येत नाही.

खेळवलेला: जर आपल्याला कार्ड एका विशिष्ट प्रकारे लावून हवं असेल तर तशा सूचना आपण कार्डावर स्पष्टपणे द्यायच्या. आणि आपण 'साधं रजिस्टरपण' असं म्हणालात ते मला आवडलेलं नाही. आपल्या म्हणण्याचा अर्थ मला कार्डही लावता येत नाही आणि त्याहून अवघड अशी कामं तर नक्कीच करता येत नाहीत असा होतो.

मला ब्रेन ट्यूमर काढता येतात, जे काम कार्ड
लावण्याच्या कामापेक्षा नक्कीच जास्त अवघड आहे.

आपण एका न्युरोसर्जनच्या कामावर टीका करतोय हे लक्षात आल्यावर पोस्टातला क्लर्क एकदम गप्प होतो. खेळवलेला न्युरोसर्जनच असणं गरजेचं नाही. तो जे काही काम करत असेल ते त्याने न्युरोसर्जनच्या कामाच्या जागी घालावं. हे खेळ थांबवण्याचं तंत्र जर वाचकाच्या नीट लक्षात आलं नसेल तर बँकेतल्या कॅश काउंटरवरच्या टेलरला हा खेळ खेळताना कसं थांबवायचं ते बघूया.

बँकेतली टेलर: पैसे काढायची स्लिप कशी घाणेरडी भरलीय. लोकांना साध्या स्लिपमधल्या रिकाम्या जागासुद्धा भरता येत नाहीत.

खेळवलेला: जर आपल्याला रिकाम्या जागा एका विशिष्ट प्रकारे भरून हव्या असतील तर आपल्या शीर्षकांचे सामान्य भाषेतले प्रतिशब्द तिथे छपा. तुमचे संक्षिप्त शब्द समजत नाहीत. आणि आपण 'साध्या स्लिपमधल्या रिकाम्या जागासुद्धा' असं म्हणालात ते मला आवडलेलं नाही. आपल्या म्हणण्याचा अर्थ मला स्लिप भरण्यापेक्षा जास्त अवघड अशी कामं करता येत नाहीत असा होतो. मला ब्रेन ट्यूमर काढता येतात, जे काम स्लिप भरण्याच्या कामापेक्षा नक्कीच जास्त अवघड आहे. ते तुमच्या लक्षात येत नसेल तर माझ्या खात्यात किती रक्कम जमा आहे ते बघा. तेवढी रक्कम जमा करणं हे

स्लिप भरण्याच्या कामापेक्षा नक्कीच खूपच जास्त
कठीण आहे?

खेळवलेला न्युरोसर्जन आहे की नाही हे पडताळून बघणं भले कठीण असलं तरी बँकेतल्या कॅश काउंटरवरच्या टेलरला तिच्या कम्प्यूटरच्या स्क्रीनवर खेळवलेल्याच्या अकाउंटमध्ये किती पैसे जमा आहेत हे तर नक्कीच नीट दिसत असतं. तिचा खेळ तडकाफडकी थांबतो.

***

'अरे, काय झालं' खेळ

जर एखाद्यावर कोणी जाणून बुजून अन्याय केला असेल, त्याला त्रास दिला असेल, किंवा त्याचं नुकसान केलं असेल, आणि जर सर्वसम्मत मार्गाने त्याचा बदला घेणं शक्य नसेल, तर मानसिक समाधानासाठी कोणी हा खेळ खेळलं तर ते क्षम्य ठरू शकतं. पण विनाकारण किंवा असूयेमुळे कोणी हा खेळ खेळायला लागलं तर स्वतःचं मानसिक खड्डीकरण होऊ देण्यापेक्षा त्या खेळाडूलाच रोकणं कधीही श्रेयस्कर असतं.

नीन बीनाला हा खेळ खेळताना कसं थांबवते बघा.

बीना: अरे, नीना!

नीना: हाय, बीना.

बीना: अग नीना, काय झालंय काय तुला? अशी काय दिसतेयस तू?

नीना: कुठे काय? मस्त मजेत आहे मी. काय केसांत वगैरे काही पडलंय का माझ्या?

बीना: नाही ग. अगं रंग किती काळवंडलाय तुझा.

नीना: ए बावळट, त्याला काळवंडणं नाही म्हणत, टॅनिंग म्हणतात.

सुट्टीत यु.एस्.ला गेले होते. तिथे बीचवर... (डोळे मिचकावते)

बीना: यु.एस्.? (पडलेल्या आवाजात) अरे वा.

नीना: पण तू अशी फिकटलेली का दिसतेयस? खातेस पितेस ना व्यवस्थित?

बीना: अं...हो.

नीना: की ब्लिचिंग केलयस? संभाळ हो, पुनःपुन्हा ब्लिचिंग केलं तर स्किन खराब होते म्हणे.

बीना: नाही ग.

नीना: एनी वे, मला पळायला हवं. टीव्हीवर ऑडिशन आहे माझी.

बीना: ब..बाय.

आपलं मानसिक खच्चीकरण करू पहाण्यावर प्रतिहल्ला चढवायचा आणि त्याला चारीमुंड्या चीत करायचं अशी ही रणनीती आहे. हमखास यशस्वी होते. यु.एस्.ला न जाताच तशी लोणकढी मारू नये. त्या जागी खरं आणि योग्य असं दुसरं काहीतरी म्हणावं.

***

'मला वाटतं तू' खेळ

'मला वाटतं तू' हा खेळवलेल्याचा वेळ फुकट घालवण्याचा खेळ आहे. खेळवलेल्याला कनवाळूपणाची गरज असते, सल्ल्याची नव्हे. जर त्याच्या अडचणींवर काही उपाय असेल तर तो स्वतः शोधून काढण्यायेवढं डोकं त्याला असतं. एखाद्याला जर जरासं कमी डोकं असलं तरी स्वतःची अडचण आणि ती सोडवण्यासाठी स्वतःचा उपलब्ध असेल तो सर्व वेळ असताना जर तोडगा सापडला नाही तर पाच-दहा सेकंद विचार करून त्रयस्थाला तोडगा सापडणं शक्य नसतं हे त्या त्रयस्थाला समजायला हवं. पण त्रयस्थाचा हेतू तोडगा काढणं हा नसून खेळ खेळणं हा असला की सारं संपलंच. मग तो पद्धतशीरपणे त्या खेळवलेल्याचा वेळ फुकट घालवतो, ज्या वेळात इतर कोणीतरी जास्त उपयोगी पडू शकलं असतं. खेळाडू सुचवतो ते उपाय खरं तर तद्दन निरुपयोगी असतात, आणि त्याची जाणीव खेळाडू आणि खेळवलेला या दोघांनाही असते. खेळवलेला या खेळामुळे त्रस्त होतो कारण एक तर तो त्याच्या अडचणींनी आधीच पिडलेला असतो, आणि त्यावर कडी म्हणजे त्याला खेळाडूच्या पोकळ सल्ल्याकडे लक्ष देऊन त्यासाठी त्याचे वर उपकार मानावे लागतात. हे असमाधान त्याच्या मनात साचत जातं आणि शेवटी अती झालं की त्याचा स्फोट होतो. खेळवलेल्याने हा खेळ वेळीच थांबवणं त्याच्या हिताचं असतं, ज्यायोगे विनाकारण होणारा मानसिक छळ टळतो. आता आपण हा खेळ कसा थांबवायचा ते पाहूया. बीना ही खेळाडू आहे आणि नीना बीनाचा खेळ थांबवतेय.

नीना: मला माझ्या सासूचा अगदी कंटाळा आलाय. मी केलेल्या प्रत्येक गोष्टीत ती चुका काढत रहाते.

बीना: पण तू ऐकून का घेतेस? मला वाटतं तू तिची चांगली काढावीस.

नीना: खरंय तुझं म्हणणं. पण ते शक्य नाही. कोणीही तिची चांगली काढू शकणार नाही.

बीना: मग तू ...

नीना: (बीनाचं वाक्य मध्येच तोडून) माझ्या नवऱ्याला नवी जागा घ्यायला सांगू? तिला सोडून जाऊ? जमणार नाही. माझा नवरा तिचं सगळं ऐकतो, माझं नाही. तो तिला कधीही सोडून जाणार नाही.

बीना: पण रोज रोज ...

नीना: हा त्रास कसा सहन करायचा? की मी दोघांनाही सोडून जाऊ? बोलायला सोपं आहे ग. पण मला नोकरी नाही. काय करणार मी घर सोडून?

खेळाडू काय म्हणणार याचा विचार करून खेळवलेल्याने ते आधीच म्हणायचं आणि मग योग्य मुद्दे मांडून त्याच्या चिंध्या करायच्या. यामुळे खेळाडू गोंधळून जातो. त्याच्या खेळाच्या सगळ्या चाली त्याच्याऐवजी खेळवलेल्यानेच करून टाकल्या की खेळातली सगळी मजाच निघून जाते. खेळाडू काय म्हणणार याचा अंदाज बांधणं फारसं कठीण नसतं. त्याने हा खेळ इतक्या वेळा खेळून झालेला असतो की जी व्यक्ती खेळवली जात असते तिला आधी पाठ केलेल्या नाटकातल्या संवादासारखी ती वाक्यं सुचतात.

***

'हाडवैर' खेळ

'हाडवैर' या खेळावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी खूप ताकद लावावी लागते. हा खेळाडू तगडा असतो. खेळवलेल्याला खाली खेचण्यासाठी तो सगळी ताकद पणाला लावतो. खेळवलेल्याला त्याचं अस्तित्व राखण्यासाठी धडपड करायची असते, आणि पुनःपुन्हा अशी धडपड करायची पाळी येऊ नये म्हणून ही विषवल्ली कायमची छाटूनच टाकायची असते. सुरुवातीला खेळाडूच्या प्रत्येक चालीला योग्य ते उत्तर दिलं तर कधी कधी पुरतं. कसं ते पहा.

रमेश: माझ्या विभागाला एक मोठी अडचण आहे. रिक्त पदं न भरण्याच्या धोरणामुळे आम्हाला काम करायला माणसं कमी पडताहेत.

बंडूराव: आपल्या संस्थेत कुठेच रिक्त पदांची समस्या नाहीये.

रमेश: बंडूराव, माझ्या विभागाशी आपला काहीही संबंध नाहीये आणि आमच्या अडचणींची आपल्याला काहीही कल्पना असण्याची शक्यता नाहीये. आपण कृपा करून माझ्या बोलण्यात अडथळे आणणं बंद कराल का?

(ही सरळ संघर्ष करण्याची चाल आहे आणि ती करण्यात गैर असं काहीच नाही.)

- बंडूराव: वा! मी सुद्धा या संस्थेचा एक भाग आहे आणि माझं निरीक्षण मांडणं हे माझं कर्तव्य आहे.
- रमेश: आपल्या भावना मी समजू शकतो. पण माझ्या स्वतःच्या विभागाबद्दल असणाऱ्या माझ्या निरीक्षणाहून आपलं निरीक्षण अधिक योग्य आहे असं आपल्या बोलण्यावरून वाटतं, आणि ते चूक आहे. जर संस्थेत रिक्त पदांची अडचण नाही तर संस्था नेमून दिलेली लक्ष्यं का बरं पार पाडू शकत नाही? आपली विक्री ३५% आणि नफा ४७% ने खाली का बरं आलाय? आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांची विक्री आणि नफा वर वर जातायत.
- बंडूराव: हे अगदी हास्यास्पद विधान झालं. खूप सखोल विचारविनिमय करून आपण हे धोरण निश्चित केलं होतं. त्या धोरणात आक्षेपार्ह काहीच नाहीये, आणि सर्व कामं अगदी उत्तम रित्या चालू आहेत. एखाद्या ठिकाणी तसं नसेल तर तिथल्या माणसांची कार्यक्षमता वाढवली पाहिजे.
- रमेश: बंडूराव, धोरण ठरवण्याच्या समितीत आपण नव्हता हे मला ठाऊक आहे. मी दिलेली आकडेवारी अचूक आहे हे सिद्ध करणारी कागदपत्रं माझ्याकडे आहेत. याउलट आपण कसलीही आकडेवारी न मांडता नुसतीच विधानं करत आहात. जबाबदार व्यक्तींच्या समोर चुकीची विधानं करून आपण सर्वांची दिशाभूल करता आहात, ज्यामुळे आपल्या संस्थेचं नुकसान होण्याचा धोका आहे. चेअरमन सर, बंडूराव माझ्या विभागाच्या कामात ढवळाढवळ करताहेत आणि त्यामुळे

संस्थेचं जे काही नुकसान होईल त्याची संपूर्ण जबाबदारी बंडूरावांवर राहिल ही गोष्ट सभेच्या इतिवृत्तात नमूद करावी अशी माझी आपल्याला विनंती आहे.

बंडूराव कितीही वजनदार असामी असले तरी त्यांच्यामुळे संस्थेचं नुकसान होतंय असं सप्रमाण सिद्ध झाल्यावर त्यांच्या पाठीशी उभं रहाणं चेअरमनना झेपण्यासारखं नसतं.

जर बंडूराव येवढे वजनदार असतील की त्यांना गप्प करणं चेअरमनना जमण्यासारखं नसेल तर पुढच्या सभेत जेव्हा बंडूराव काही विधान करतील तेव्हा रमेशने त्यांच्याबरोबर हाच खेळ खेळावा. गुरुची विद्या गुरुला फळणं याला इश्वरी न्याय म्हणता येईल.

बंडूराव: मी असं सुचवतो की आपण आपली विक्रीची पद्धत बदलावी. आपण आपला सगळा साठा एखाद्या एजंटला विकावा. मग त्याला वाटेल त्या दराने त्याला तो माल विकू द्यावा.

रमेश: बंडूराव, तुम्ही गेल्या वेळी हे केलं होतं तेव्हा संस्थेला दीड कोटी रुपयांचा तोटा झाला होता. आता परत तसाच तोटा व्हावा अशी आपली इच्छा आहे का?

बंडूराव: छे छे. आपला संस्थेला दीड कोटी रुपयांचा तोटा झाला नव्हता. काही तरीच!

रमेश: माझं थोडं चुकलंच. तुमचं म्हणणं बरोबर आहे. आपला दीड कोटी

रुपयांचा तोटा झाला नव्हता. आपला एक कोटी एकोणसाठ लाख रुपयांचा तोटा झाला होता. प्रत्येकासमोर असलेल्या वार्षिक अहवालात तसं स्पष्ट नमूद केलेलं आहे.

बंडूराव: या वेळी आपण दलालाबरोबर जास्त रकमेसाठी वाटाघाटी करू.

रमेश: म्हणजे सेल्समधली माणसं वर्षभर टेबलावर पाय ठेवून आराम करायला मोकळी रहातील. काय, खरं ना? जर आपण सेल्स विभाग पूर्णपणे बंदच केला आणि तिथल्या माणसांच्या पगाराचे पैसे वाचवले तरच बंडूराव तुमच्या सूचनेनुसार एजंटला सगळा माल देऊन कंपनीचा नफा होईल ... कदाचित!

(तिथे सेल्स मॅनेजरचा पारा चढत असतो. त्याच्या तोंडाकडे बघून बंडूराव एकदम गप्प होतात.)

वारंवार असं व्हायला लागलं की बंडूरावांना शहाणपण येतं. आपण इतरांना त्रास दिला की ते सुद्धा आपली पिसं काढतात हे त्यांना उमजतं आणि अनिच्छेने का होईना, त्यांचा खेळ थांबतो.

***

'दादा, ताई, वहिनी' खेळ

'दादा, ताई, वहिनी' खेळ साधारणपणे खेळवलेल्यांना अप्रिय वाटला तरी कधी भिडस्थपणामुळे तर कधी संकोचामुळे ते तो चालू राहू देतात. जर भाजीवाल्याने आपल्याला काका किंवा काकी म्हटलं, तर भाजी खरेदी करून आणि मनातल्या मनात तो मूर्ख आहे असं म्हणून आपण आपल्या मार्गाने जाऊ शकता. त्याला टोकलं तर आपण तसं सहजच म्हणालो असं तो सांगेल आणि आपली पाठ वळली की आजूबाजूच्यांसमोर आपली टर उडवेल अशी कदाचित आपल्याला भिती वाटत असेल. पण जर आपण काका किंवा काकीच्या वयाचे नाही आहोत आणि तो आगाऊपणे बोलतो आहे असं आपल्याला वाटलं तर आपण त्याला तसं स्पष्टपणे सांगू शकता.

भाजीवाला: काकू, टोमॅटो घ्या. शेतावरून आलेत. ताजे आहेत.

गिऱ्हाईक: टोमॅटॉ ताजे असतीलही. पण मी तुझी काकू नाही हे मला पक्कं माहित आहे. तेव्हा मला काकू न म्हणता तू फक्त तुझ्या टोमॅटोंबद्दलच बोल. काय भाव आहे टोमॅटोंचा?

(भाजीवाला तोंड वाकडं करतो पण परत काकू म्हणत नाही.)

जेव्हा खेळाडू एका स्त्रीसहकाऱ्याला हनी किंवा स्वीटहार्ट असं संबोधतो तेव्हा ती एक वेगळीच गोष्ट असते. हे वर्तन घृणास्पद असतं आणि ते तिथेच थांबवणं योग्य असतं. बघा ते कसं करायचं ते.

बंडू: हाय हनी, हे पत्र टाईप कर बघू पटकन.

ननी: हे बघ बंडू, मी साहेबांनी दिलेलं पत्र टाईप करतेय. ते झालं की तुझं पत्र टाईप करेन. आणि हे बघ, मला हनी वगैरे म्हटलेलं आवडत नाही. तेव्हा यापुढे मला हनी म्हणू नकोस.

बंडू: मी तसं केवळ मैत्रीच्या भावनेनं म्हटलं. येवढा नखरा करून दाखवायची गरज नाहीये.

ननी: मी उगाच नखरा करून दाखवत नाहीये. फक्त मला हनी असं कोणी म्हणावं त्याबद्दल माझ्या काही अपेक्षा आहेत, त्यांत तू बसत नाहीस येवढंच.

(बंडू यातून योग्य तो बोध घेतो आणि परत ननीला त्रास देत नाही.)

***

'व्यस्त मन' खेळ

जर आपले साहेब 'व्यस्त मन' खेळ खेळत असतील तर त्यांना तो खेळ देणं शहाणपणाचं असतं, कारण त्यामुळे फारसं काही बिघडत नाही आणि ते खेळत रहातात तोपर्यंत चांगल्या मूडमध्ये रहातात. साहेबांचा खेळ थांबवला तर बरंच काही बिघडू शकतं. जर साहेब फारच पिडायला लागले, तर पुढे दिलेल्या उदाहरणाप्रमाणे करता येईल.

साहेब: लेसर प्रिंटरची कार्ट्रिजं मागवा. अं .. तो आपल्याला नेहमी कार्ट्रिजं पुरवतो त्याचं नाव काय ते?

रमेश: जॉनी डिकोस्टा?

साहेब: नाही, जॉनी डिकोस्टा नाही.

रमेश: सदा कावळे?

साहेब: नाही, सदा कावळे पण नाही. अरे, तो बुटका, गोरा माणूस रे, छोटीशी दाढीवाला ...

रमेश: आता आलं लक्षात तुम्ही कोण म्हणताय ते. पॅट्रिक डिकोस्टा.

साहेब: नाही, पॅट्रिक डिकोस्टा पण नाही. तुला काहीच कसं आठवत नाही. मागच्या वेळचं त्याचं बिल काढून बघ. त्याच्यावर त्याचं नाव आणि फोन नंबर मिळेल.

साहेबांना खेळाचा कंटाळा येतो आणि ते खेळ थांबवतात. कारण रमेशकडून त्या माणसाचं नाव काढून घ्यायचं हा त्या खेळाचा अपेक्षित शेवट असतो. एकामागून चुकीची नावं ऐकणं त्या खेळात बसत नाही. रमेशला खरं नाव माहित असतं, पण तो ते उच्चारत नाही. आपण खूप कामात असतो आणि कार्ट्रिजं पुरवणाऱ्या माणसाचं नाव लक्षात ठेवणं असलं फालतू काम करायला आपल्याला होत नाही, ते रमेशसारख्या (फालतू) माणसांनी आपल्यासाठी करायचं असतं असं साहेबांना सूचित करायचं असतं. रमेशला ते थोडसं का होईना, अपमानास्पद वाटतं यात काही नवल नाही.

हा खेळ जास्त बेदरकारपणे खेळतात त्यांना कसं थांबवायचं ते आपण डॉक्टर मेहतांच्या उदाहरणातून पाहूया.

डॉक्टर शिंदे: *मिसेस पटेल, अहो मिसेस पटेल, मला सांगा ...*

डॉक्टर मेहता: *(डॉक्टर शिंदेंचं बोलणं तोडून) मी डॉक्टर मेहता आहे, मिसेस पटेल नाही.*

डॉक्टर शिंदे: *अं .. माफ करा. मला वाटलं तुमचं नाव पटेल आहे. मला सांगा आपली पुढची सभा कधी असेल?*

डॉक्टर मेहता: *पुढच्या महिन्याच्या चौदा तारखेला.*

डॉक्टर शिंदे: *येवढ्या लवकर?*

डॉक्टर मेहता: *होय. नियमाप्रमाणे दोन सभांमध्ये याहून जास्त अंतर ठेवता येत नाही.*

डॉक्टर शिंदे: *पण मिसेस पटेल ...*

डॉक्टर मेहता: काय मिसेस शिंडी?

डॉक्टर शिंदे: मी डॉक्टर शिंदे आहे, मिसेस शिंडी नाही.

(डॉक्टर शिंदेचा स्वर रागाचा आहे. त्यांना राग येणं साहजिक आहे. आजवर त्यांना कोणीच मिसेस शिंडी म्हणून संबोधलेलं नाही. डॉक्टरऐवजी मिसेस म्हटलेलंही त्यांना आवडलेलं नाही.)

डॉक्टर मेहता: माफ करा हं. मला वाटलं आपण मिसेस शिंडी आहात. आपण काय म्हणत होता?

डॉक्टर शिंदे: आपल्याला उन्हाळ्याच्या सुट्टीपूर्वी सभा घ्यायला हवी.

डॉक्टर मेहता: होय मिसेस शिंडी, आपण तसं करायचा प्रयत्न करूया.

डॉक्टर शिंदे: (रागाने) मी तुम्हाला सांगितलं ना की मी डॉक्टर शिंदे आहे, मिसेस शिंडी नाहीये. (डॉक्टर शिंदेचा राग समजण्यासारखा आहे. डॉक्टर मेहतांनी एक मिनिटापूर्वीच त्यांना मिसेस शिंडी असं संबोधलं होतं आणि शिंद्यांनी त्यांना आपलं खरं नाव सांगितलं होतं.)

डॉक्टर मेहता: मला माहित आहे. आपण मला पुनःपुन्हा मिसेस पटेल म्हटलं की मला कसं वाटतं ते आपल्याला कळावं म्हणून मी आपल्याला मिसेस शिंडी असं संबोधलं.

डॉक्टर शिंदे डॉक्टर मेहतांबरोबर हा खेळ पुन्हा कधीही खेळत नाहीत.

***

'भरकटणारं मन' खेळ

आपल्याबरोबर बोलणाऱ्या व्यक्तीचं मन खरोखर भरकटणारं आहे की ती आपल्याबरोबर 'भरकटणारं मन' खेळ हा खेळ खेळतेय हे आधी नीट ठरवावं लागतं.

जर तिचं मन वेगवेगळ्या वेळी आणि वेगवेगळ्या माणसांबरोबर बोलताना भरकटत असेल आणि सुरू असलेल्या संभाषणावर तिला लक्ष केंद्रित करता येत नसेल तर तिला डॉक्टरकडून उपचार करून घेण्याची गरज असते.

जर ही व्यक्ती इतर माणसांबरोबर बोलताना व्यवस्थित असेल आणि एका ठराविक व्यक्तीबरोबरच भरकटणारं मन दाखवत असेल, तर त्यांचे परस्परसंबंध विलक्षण बिघडलेले असावेत. जर एका विशिष्ट विषयावर बोलतानाच तिचं मन भरकटायला लागत असेल तर तिला त्या विषयाचा विलक्षण कंटाळा असल्यामुळे असं होत असावं असं समजून पुढच्या वेळी तो विषय टाळावा. त्यामुळे असं होणं बंद होईल. 'तू माझ्या बोलण्याकडे लक्ष देणार असशील तरच मला तुझ्या बोलण्याकडे लक्ष द्यावसं वाटेल' असंही म्हणून पहाता येईल. कदाचित यात 'भरकटणाऱ्या मन' च्या व्यक्तीचा काही दोष नसेल, तर खेळवलेल्याचाच दोष असेल. अशा परिस्थितीत खेळवलेल्याने समुपदेशन करून घ्यावं. दोघांच्या परस्परसंबंधातला बिघाड दुरुस्त झाला की हा खेळ खेळला जायचा थांबतो.

***

'सगळेचजण म्हणतात' खेळ

'सगळेचजण म्हणतात' या खेळाच्या खेळाडूला तर देहांताची शिक्षा योग्य ठरेल. इतरांना दुखावण्यासाठी तो हा खेळ एक शस्त्र म्हणून वापरतो. त्याला सुधारण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी त्याच्यात काडीचाही बदल होत नाही. देहांताची शिक्षा देणं आपल्या हातात नसल्यामुळे किमान पक्षी त्याच्याबरोबर जशास तसं वागावं असं माझं मत आहे. कसं ते बघा.

खंडू: तुझ्या अशा वागण्यामुळे सर्वचजण चिडलेयत.

पांडू: तुझ्याबरोबर मी वागतो तसंच मला तुझ्यासारख्या सर्व जणांबरोबर वागावं लागतं. मग ते चिडणार यात नवल ते काय?

खंडू: तू कोणालाही आवडत नाहीस.

पांडू: तुला सर्वांची इत्थंबूत बातमी दिसतेय. तू जनतेची मतं विचारत फिरत असावास. त्यापेक्षा चार पैसे मिळतील असं काही सकारात्मक काम का करत नाहीस?

खंडू: तू आजूबाजूला असणंही लोकांना सहन होत नाही. तू बदलला नाहीस तर आपण नोकरी सोडून जाऊ असं ते म्हणतायत.

पांडू: हे मी त्यांच्या तोंडून ऐकलं की मी त्याच्यावर विश्वास ठेवीन. या क्षणी फक्त तू तसं म्हणतोयस. बरं हे तुला माहित आहे का की बऱ्याच जणांना तू बिलकूल आवडत नाहीयेस आणि तुला

कामावरून काढून टाका असा दबाव ते माझ्यावर टाकताहेत?

खंडू अवाक होतो. आपण लोकांना आवडत नसू असं त्याला कधी वाटलेलंच नसतं. त्याचा खेळ त्याच्यावर तर उलटलाच, वर नोकरीही जायची पाळी आली. पांडूबरोबर हा खेळ खेळायला तो परत धजावत नाही.

***

'अर्धसत्य' खेळ

'अर्धसत्य' खेळ खेळणारा खेळाडू 'सगळेचजण म्हणतात' खेळ खेळणाऱ्या खेळाडूइतकाच सडक्या मनोवृत्तीचा असतो. फरक येवढाच की खऱ्याचं खोटं करण्यात तो वाकबगार असतो, आणि म्हणून तो जास्त धोकादायक असतो. कायद्यात बसलं असतं तर एकदा सोडून दोनदा देहांताची शिक्षा देण्याची त्याची लायकी असते. रोखठोक सामना करून त्याला नामोहरम करावं लागतं. कसं ते पहा. खेळाडू आहे बंडू.

बंडू: तुला माहितीये, पांडू आणि बीनाचं लफडं चालू आहे. ते नेहमी एकत्र असतात. दोघं वेगवेगळ्या विभागांत आहेत तरी चहा, जेवण या वेळी एकत्र सापडतात.

खंडू: ते काय, त्यांची मैत्री आहे म्हणूनही असेल.

बंडू: मैत्री! दोघं कॉलेजात होते ना तेव्हाही त्यांची मैत्री होती. दोघे हॉस्टेलमध्ये रहायचे. तो रात्र रात्र तिच्याच खोलीत असायचा. प्रोफेसर घाटग्यांनी त्यांना एकदा स्पष्टच विचारलं.

खंडू: हं?

बंडू: मग? सांगतो काय? दुसऱ्या कोणी तसं विचारलं असतं तर तिने त्याच्या कानपटात मारली असती. पण प्रोफेसर घाटग्यांसमोर काय

बिशाद होती तिची? गप्प बसली. उगाच वाटेल ते बोलणारे नव्हते ते.

खंडू: हं...

बंडू: अरे, काय चाललयं ते सगळ्यांना माहित आहे.

खंडू: हं?

बंडू: आजसुद्धा दोघं एकत्र देवळात जाऊन आले. दोघांच्याही कपाळावर शेंदूराचा टिळा आहे बघ.

खंडू: अरे! हे बघ पांडू आणि बीना दोघं एकत्र इथेच येतायत. चल त्यांना तोंडावरच विचारूया. (बंडूचा हात घट्ट धरतो जेणेकरून तो पळून जाऊ शकणार नाही.) अरे पांडू आणि बीना, जरा एक मिनिट इकडे येता का? बंडू म्हणतो की तुम्ही दोघं कॉलेजच्या हॉस्टेलमध्ये रहात होता. खरं का ते?

पांडू: नाही रे. मी मुलांच्या हॉस्टेलमध्ये रहात होतो आणि बीना मुलींच्या हॉस्टेलमध्ये होती.

खंडू: मला वाटलंच, पण बंडू उलटंच म्हणत होता.

पांडू: पण तो आमच्या दोघांबद्दल का बोलत होता?

बंडू: अं..अं..

बीना: मला माहिती आहे तो काय बोलत होता. तो ही घाणेरडी गोष्ट

बऱ्याच जणांना सांगतो.

खंडूः तसं वाटलंच मला, म्हणून तर मी तुम्हा दोघांना थांबवलं.

बीनाः तो म्हणतो तसं काही नाहीये. आमची चांगली मैत्री आहे. एवढंच नाही तर ऑफिसातून सुटल्यावर आम्ही दोघं एका समाजसेवी संस्थेत कार्यकर्ते म्हणून काम करतो. अंध विद्यार्थ्यांना मदत करण्यासाठी ही संस्था कार्य करते. मिळेल तेवढा वेळ आम्ही त्या कामासाठी खर्च करतो.

खंडूः ते मला माहित आहे. बंडूने अशा गोष्टी मला परत सांगू नये म्हणून मी तुमच्यासमोर खरं-खोटं केलं. ही गोष्ट तो आता परत कोणाला सांगणार नाही अशी मी आशा करतो.

(बंडू आपला हात खंडूच्या हातातून खेचून सोडवतो आणि एक अक्षरही न बोलता निघून जातो.)

असले खेळ खेळणं बंडू बहुतेक थांबवणार नाही, पण निदान या तिघांसमोर तरी तो हे खेळ खेळायचा नाही.

'जगा बोले सुने लागे' खेळ

'जगा बोले सुने लागे' ह्या खेळाचे खेळाडू बहुतेक नव्या पिढीवर नाराज असतात. कदाचित स्वतःला मिळायला हवा तो मान आपल्याला मिळत नाही असं त्यांना वाटत असावं. सासू-सुनेबद्दल बोलायचं तर आपला मुलगा सुनेने आपल्यापासून हिरावून घेतला असं सासूला वाटत असावं. तिच्या कुटुंबात आता 'आम्ही' ऐवजी 'मी आणि ते दोघं (किंवा दोनाहून जास्त माणसं)' असतात. सून कशी वार्ड आहे ते दाखवू शकत नसल्यामुळे तसं सुचवायचं ही ह्या खेळाची चाल असते. तिच्या चालीला प्रतिचाल खेळून तिला हरवता येत नाही कारण ती कुटुंबात ज्येष्ठ आणि आदरणीय अशा स्थानावर असते. तिच्याकडे जास्त लक्ष पुरवणं, मिळालेल्या प्रत्येक संधीच्या वेळी तिला मान देणं आणि प्रत्येक गोष्टीबद्दल तिचं मत घेणं अशा पद्धतीने तिला जिंकून घ्यावं लागतं. थोडक्यात सांगायचं तर तिला अपेक्षित असणारं महत्व तिला दिलं की ती हा खेळ खेळायची थांबते.

***

निष्कर्ष

संभाषणाचे खेळ समाजात नुसतेच नव्हे तर चांगले पाय रोवून आहेत. त्यांच्यावर कितीही उपाय केले तरी त्यांचे उच्चाटन होणे नाही. सध्या अस्तित्वात असलेले खेळ आणि खेळाडूंची मानसिकता या दोन्ही गोष्टी वाचकाला नीट समजल्या असतील असं समजायला हरकत नसावी. त्यामुळे कोणीतरी एखादा नवा खेळ खेळायला लागला तर तो खेळ आहे हे ओळखणं जमायला अडचण नसावी. त्याचं विश्लेषण करणंही कठीण वाटू नये. जर हा खेळ निरुपद्रवी वाटला तर त्याचा आनंद घ्यायला हरकत नाही. जर खेळाच्या चालींमध्ये कसब जाणवलं तर त्या कसबाचं कौतुक अवश्य करावं. जर एखादा दुष्ट खेळ नजरेस पडला तर विचारपूर्वक तो थांबवण्याचा प्रयत्न करावा. शब्द शस्त्रांयेवढे आणि कधी कधी तर शस्त्रांपेक्षाही जास्त घातक असू शकतात. शारिरीक जखम कालांतराने भरते, तिच्या वेदना शमतात, पण शब्दांच्या जखमा वर्षानुवर्षे टिकतात. या एका कारणास्तव दुष्ट असे संभाषणाचे खेळ अवश्य बंद पाडावे. या पुस्तकातून मिळालेलं ज्ञान वाचकांनी इतरांबरोबर खेळण्यासाठी वापरू नये अशी माझी इच्छा आहे. माझी भूमिका सैनिक धडवणाऱ्याची आहे. सैनिकाला स्वसंरक्षण करता यावं आणि दुष्टांचं निर्दालन करता यावं या हेतूने हे शिक्षण दिलेलं आहे. सैनिकाने हे पवित्र कर्तव्य सोडून स्वार्थासाठी भाडोत्री सैनिक बनू नये हे माझं एकमेव मागणं आहे. ते पुरं केलं तर माझी गुरुदक्षिणा मला मिळाली असं मी समजेन.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

ई साहित्य प्रतिष्ठान मराठी साक्षरांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी आणि लेखक व कवींना एक सशक्त व्यासपीठ मिळावे या दुहेरी हेतूने स्थापन झाले. मराठीत एक जबरदस्त वाचन संस्कृती निर्माण व्हावी, तरुणांनी भरपूर वाचन करावे, ग्रामीण भागातील तरुणांना मोबाईलवर पुस्तके उपलब्ध व्हावीत, परदेशस्थ मराठी वाचकांना सहजासहजी इंटरनेटवर पुस्तके मिळावीत हे आमचे स्वप्न. नव्याने लेखन करणाऱ्यांना एक मोठा वाचकवर्ग सहजासहजी उपलब्ध व्हावा ही आमची इच्छा. जगातील चाळीस देशांतील सुमारे साडेतीन लाख वाचक या चळवळीचे सभासद आहेत. वर्षाला चाळीस लाख डाऊनलोड्स जगभरातून होतात.

पण आम्ही अजिबात समाधानी नाही. जगभरातल्या १२ कोटी मराठी लोकांपैकी किमान सहा कोटी तरी वाचक व्हायला हवेत. एक मोठी चळवळ उभी रहायला हवी. चांगल्या लेखकांना कोटीभर वाचक मिळायला हवेत.

हे अशक्य नाही. आमच्या वाचकांना एकच विनंती. आपल्या ओळखीच्या किमान दहा साक्षरांचे ई मेल पत्ते आम्हाला पाठवा. अशा रितीने आपण दहाचे शंभर, शंभराचे हजार आणि हजाराचे हळूहळू कोटी होऊ. या मराठीचिये नगरी ब्रह्मविद्येचा सुकाळ व्हायला वेळ नाही लागणार. सर्वांची साथ असेल तर.

एवढी विनंती मान्य कराच.

ई मेल पत्ते esahity@gmail.com या पत्त्यावर पाठवा बरं.